

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра практичної психології**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ І
ПСИХОКОРЕКЦІЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗППм-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 053 Психологія
Моргун Лариси Анатоліївни

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Остапчук О. Є.

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Моргун Лариса Анатоліївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Моргун Л. А.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	8
1.1. Соціально-психологічні детермінанти конфліктної поведінки особистості.....	8
1.2. Особливості онтогенезу конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку.....	16
1.3. Психокорекція конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку.....	23
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДОВИХ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	30
2.1. Обґрунтування діагностичного інструментарію.....	30
2.2. Результати комплексної діагностики та їх інтерпретація на констатувальному етапі дослідження.....	35
Висновки до розділу 2.....	42
РОЗДІЛ 3. ПСИХОКОРЕКЦІЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	44
3.1. Обґрунтування психокорекційної програми та її реалізації.....	44
3.2. Визначення ефективності психокорекційної програми за порівняльним аналізом повторного діагностування.....	54
Висновки до розділу 3.....	57
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	64
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Психологія конфліктів (конфліктологія) – це галузь наукового звання, яка вивчає природу, походження, чинники, механізми, умови виникнення, різні види конфліктів, а також методи, способи їх розв’язання та попередження. Високий науковий інтерес становить питання поведінки особистості у конфліктних ситуаціях. Беруться до уваги вікові і гендерні аспекти, вивчаються соціально-психологічні детермінанти конфліктної поведінки, зокрема вплив соціальних систем на формування поведінкових моделей.

Поведінка поступово формується від самого народження людини під впливом соціального оточення та на ґрунті психо-фізіологічних особливостей індивіда. Важливим є етап дитинства, коли дитина починає наслідувати поведінкові реакції і звички своїх батьків та інших дорослих (наприклад, педагогів). Дошкільний вік позначений стрімким розвитком психіки, становленням особистості.

Психологічна наука системно досліджує закономірності розвитку дитячої психіки з урахуванням наукових теорій (фактів, закономірностей, зв’язків, гіпотез тощо), фундаментальних парадигм в цій галузі знань: глибинна психологія, біхевіоризм, гуманістична психологія, когнітивна психологія, гештальт-психологія, екзистенціоналізм та різні новітні напрямки психологічних досліджень.

Конфлікт є психологічною ознакою негативної реакції організму на несприятливі сигнали, які детально представлені в психоаналізі З. Фрейда. Вчений подає схему невротичного конфлікту, як результат попереднього травматичного й незавершеного переживання [40]. К.-Г. Юнг у запропонованій аналітичній психології розглядав конфлікт, як суперечливе зіткнення індивідуального несвідомого та колективного несвідомого [45]. К. Хорні розкриває соціально-психологічні чинники внутрішньоособистісного

конфлікту як невротичного потягу, що виникає у дитинстві через нереалізацію двох потреб – у задоволенні та безпеці [43].

У вітчизняній психології питання конфліктів досліджують Г. Ложкін і Н. Пов'якель; дослідники уточнюють симптоми внутрішньоособистісного конфлікту [22].

У науковій психології поняття «конфліктна поведінка» вивчається в аспекті внутрішньоособистісних властивостей конфліктогенного характеру особистості і в аспекті протистояння між особою та соціальною групою, або протистояння між групами осіб. Класичним визначенням конфліктної поведінки вважається визначення, сформульоване в теорії К. Левіна, який розробив закони зовнішнього впливу соціальної групи на інтереси, мотиви та цілі особистості [19].

Конфліктність у поведінці проявляється вже з дошкільного дитинства. Для дітей цього віку характерним є утворення суб'єкт-суб'єктного ставлення до іншого в ігровій діяльності, але це утворення є ще нестійке, що також призводить до конфліктів у груповій взаємодії. Самоповага і здатність до самооцінки становить основу регулятивної функції, коли йдеться про конфліктну поведінку старшого дошкільника.

Вітчизняні психологи І. Орленко, О. Бальбуза відмічають, що в умовах воєнного часу спостерігається зростання агресивної поведінки, діти частіше стали проявляти провокації до конфліктної взаємодії [29]. Встановлено, що негативні почуття жорстокості (опір, образа, заздрість, гнів тощо) суттєво гальмують соціалізацію особистості, освоєння соціокультурних норм. Ці ознаки негативно впливають на розвиток усіх складових психіки – емоційної, когнітивної та поведінкової. На основі вище викладеного сформульована **тема дослідження:** *«Соціально-психологічні чинники і психокорекція конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку».*

Мета дослідження: вивчити соціальні і психологічні фактори, які спричиняють формування конфліктної поведінки у дітей старшого

дошкільного віку, виявити ефективні психологічні засоби корекції конфліктної поведінки.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз наукових вітчизняних і зарубіжних джерел з питань психології конфлікту.
2. Узагальнити теоретичні знання про причини і особливості конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
3. Емпіричним шляхом перевірити наявність характерологічних ознак конфліктної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.
4. Упорядкувати програму корекційно-розвивальної роботи з дітьми 5 – 6 років задля зниження конфліктності у поведінкових проявах, зниження тривожності, розвитку емпатії.
5. Узагальнити результати всіх етапів дослідження конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – конфліктна поведінка дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку і засоби її психокорекції.

Методи і методики дослідження:

- теоретичні методи (аналіз першоджерел з питань психологічних аспектів конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку);
- емпіричні методи: анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьева, Т. Титаренко); проективна методика «Неіснуюча тварина» для дітей 5-6 років (М. Друкарович); проективна методика «Кактус» (М. Панфілової);
- методи описової статистики.

Теоретико-методологічна основа дослідження:

- модель невротичного (патогенного) конфлікту (З. Фройд);
- аналітична теорія колективного несвідомого (неусвідомлений конфлікт, К.-Г. Юнг);

- модель внутрішньо-особистісного конфлікту (К. Хорні);
- теорія конфліктної поведінки, ідея «теорії поля» (К. Левін);
- біхевіористичний підхід.

Практичне значення одержаних результатів дослідження.

Матеріали теоретичного розділу, а також результати емпіричного вивчення особливостей конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку разом з обґрунтуванням корекційної програми, спрямованої на подолання конфліктності у поведінці дітей, можуть бути використані в роботі вихователів, у сімейному вихованні, а також у системі підготовки майбутніх психологів і спеціалістів дошкільного виховання.

Апробація результатів дослідження. Результати теоретичного етапу дослідження оприлюднені на VI Всеукраїнській міжгалузевій науково-практичній онлайн-конференції «Українське суспільство у перспективах розвитку: історичний, соціально-політичний, освітньо-педагогічний аспекти», проведеної в межах XVI Міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти–2025» (26–31 березня 2025 р.). СЕРТИФІКАТ № МК-0325/261.

Організація і база дослідження. Для проведення емпіричного виміру рівнів конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку була обрана база дослідження – заклад дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. Емпіричне дослідження проходило в три етапи протягом з 01 квітня по 20 серпня 2025 року. У дослідженні взяли участь 44 дитини віком 5-6 років.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури (59 найменувань, з них 11 іноземною мовою), уміщує 9 таблиць, 3 рисунків. Основний зміст роботи викладено на 63 сторінках. Загальний обсяг – 100 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1. Соціально-психологічні детермінанти конфліктної поведінки особистості

У науковій психології відрізняють поняття «конфлікт» та «конфліктна поведінка», тож для подальшого теоретичного аналізу звернемося до онтології цих понять. Так як ключовим словом в понятті «конфліктна поведінка», є «конфлікт», то спочатку перейдемо до його визначення. У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» поняття «конфлікт» тлумачиться, як протилежність точок зору, серйозна розбіжність, гостра суперечка» [44, С. 215]. У дисертаційному дослідженні Т. Ульянова підкреслює, що будь-яка конфліктна поведінка пов'язана з «проблемою міжособистісних стосунків і розглядається як форма важко вирішуваних суперечностей, що пов'язані з гострими емоційними переживаннями» [38, С. 19].

Психологічна природа конфлікту є складною в зв'язку з тим, що мережі конфлікту визначають стресостійкість біологічну та психологічну й можуть завдати або руйнівний наслідок в розвитку психіки, або конструктивний, в наслідок чого особа навчається й набуває творчості. Для аналізу видів конфлікту здійснимо аналітичне узагальнення теоретичного матеріалу.

Поняття «конфлікт» як психічний (внутрішньоособистісний). Конфлікт є психічною ознакою негативної реакції організму на несприятливі сигнали, які детально представлені в психоаналізі З. Фрейда. В роботі «Вступ до психоаналізу» він виклав остаточний варіант 3-х положень психоаналізу – теорії, діагностики та методи психоаналітичного процесу [40]. У цій роботі розкритий психічний механізм *психічного конфлікту*. Ідея З. Фрейда полягає в

існуванні інстинктивних потягів – лібідо та танатос. Вони діють неусвідомленими потягами на подразники, які обумовлені соціально-психологічними чинниками. За З. Фройдом, психічний конфлікт є симптомом неврозу. В роботі «Невроз і психоз» він дає схему відношень між Ід, Его, і Супер-Его. Особливості Его полягає в постійному тиску Ід та Супер Его. Він пише: «...його посередницька роль між зовнішнім світом і Ід і його прагнення догодити одночасно всім своїм панам. ... я отримав в результаті просту формулу, що виражає, мабуть, найважливішу генетичну різницю між неврозом і психозом: невроз є конфліктом між «Я» і «Воно», психоз ж є аналогічним результатом» [41].

З. Фройд подає схему *невротичного конфлікту* як результат попереднього травматичного й незавершеного переживання. Він пояснює це так: інстинктивні потяги лібідозної та танатосної енергії зумовлюють дії, що не ґрунтуються на попередньому навчанні чи досвіді, а діють стереотипами. Психічна енергія інстанції Ід, долає мережі Его й особа діє неусвідомлено захисними механізмами або страху, або тривожності, або агресії. Якщо долається мережа інстанції Супер-Его (моральні норми), то викривляється реальність до стану вседозволеності. «Завдяки механізмам внутрішнього витиснення власних сексуальних бажань, людина лише частково справляється із внутрішніми конфліктами» [18, С. 263].

Невротичний конфлікт, за З. Фройдом, – це «втеча у хворобу» з причин того, що особа нездатна розв'язати свої внутрішні конфлікти. Такий невроз є для особи порятунком на подібність монастиря, де людина «ховається від розчарувань свого життя [40]. Завдяки нерозв'язаних внутрішньоособистісних конфліктів, людина відділяється від реального світу та перебуває в стані *неврастенії*, симптоми якої спостерігаються в роздратованості, втомленості та слабкій емоційній реакції на зовнішні подразники [40].

У 2-й лекції в роботі «Вступ до психоаналізу» З. Фройд пояснює, що «втеча від хвороби» не є нормальним станом особи, так як настає стан відмови від мобілізації потенціалів подолати внутрішній конфлікт [40]. Та незважаючи

на тимчасове полегшення, ці внутрішньоособистісні конфлікти не зникають, а «заганяють в глибину людської психіки, руйнуючі її зсередини» [18, С. 264].

Отже, за З. Фройдом, психологічний конфлікт – це нескінчений душевний стан зіткнення потягів, мотивів, бажань тощо в різних сферах життя людини.

К.-Г. Юнг у запропонованій аналітичній психології конфлікт розглядав, як суперечливе зіткненнями індивідуального несвідомого та колективного несвідомого. Він визначив *індивідуацію* як мотиваційну силу повної самореалізації свого Я, характеризуючи здатність особистості до усвідомлення неусвідомлених потягів, які наступають в процесі аналітичної психотерапії). В роботі «*Архетипи і колективне несвідоме*» Юнг пояснює механізм утворення невротичного конфлікту, виходячи із пояснення колективного несвідомого: «Більш менш поверхневий шар несвідомого, безсумнівно, є особистим. Я називаю його особистим несвідомим. Однак особисте несвідоме лежить на іншому, більш глибинному шарі, який формується аж ніяк не з особистого досвіду. Цей вроджений глибинний шар називаю колективним несвідомим. Я вибрав термін «колективний», бо ця частина несвідомого має не індивідуальну, а загальну природу; на противагу особистої складової психіки, вона включає змісту та моделі поведінки, які зустрічаються всюди і в усіх індивідів» [45, С. 3]. З. Фройд називав ще цей конфлікт *патогенним конфліктом* – це «хвороботворна форма психічного конфлікту, що утворюється в результаті зіткнення між потягами Я і потягами сексуальними, тобто між Я і сексуальністю» [44, С. 219].

Так як свідоме і колективне несвідоме є полярно протилежними інстанціями психіки, вони вступають в неусвідомлений конфлікт. Там, де розгортаються *комплекси*, виникають внутрішньоособистісні конфлікти, водночас вони можуть сприяти як деструкції психіки, так і її розвитку. К. Юнг робить ствердження, що спрямованість психіки на конструктив чи деструктив залежить від соціальних умов. Більш розгорнуто К.-Г. Юнг науковій праці «*Проблеми душі нашого часу*» на психічний конфлікт, який виникає внаслідок комплексів, які він називав «душевними дугами», «стягнутими вузлами», які

емоційно сповнені хибних уявлень, що виникли внаслідок колективного несвідомого [46, С.102].

У роботі *«Невротична особистість нашого часу»* К. Хорні розкриває соціально-психологічні чинники внутрішньоособистісного конфлікту як невротичного потягу, які виникають в дитинстві з причин неотримання в дитинстві двох потреб – у задоволенні та безпеці. Причому психологічна безпека є важливішою, ніж фізична. За таких обставин виникає базальна тривога, як реакція на потенційні небезпеки світу, в якому розвивається дитина [43]. В цій роботі вона обґрунтовує новий шляхи в психоаналізі, в процесі якого враховуються 10-ть невротичних потреб як внутрішні конфлікти:

- 1) у любові та схваленні (незаспокоєне прагнення бути об'єктом захоплення);
- 2) у партнері-керівникові (надмірна залежність від інших);
- 3) у чітких обмеженнях (потяги до обмеження та схильності задовольнятися малим);
- 4) у владі (керівництво та контроль над іншими);
- 5) в експлуатації інших (страх виглядати нерозумним, бути використаним іншими);
- 6) у суспільному визнанні (неусвідомлений потяг бути предметом захоплення з боку інших);
- 7) у захопленні собою (потяг найвиразніше прикрасити свій образ Я та продемонструвати, що не має будь-яких недоліків);
- 8) у честолюбстві (потяг бути кращим за інших, ретельно приховуючи внутрішні невпевненості, страхи та тривожності);
- 9) у самоздатності та незалежності (уникнення від будь-якої обов'язковості, відповідальності та суб'єктної позиції);
- 10) у неподоланності та бездоганності (намагання продемонструвати моральну чистоту, безпомилковість свого життєвого шляху, ідеалізація себе в усіх відношеннях, потяг створити образ «Ідеальна» [43].

К. Хорні вважала невротичні потреби такими, що властиві всім людям. Вона розглядала їх можливістю подолати їх й стати на більш вищий рівень саморозвитку [43].

У вітчизняній сучасній психології Г. Ложкін та Н. Пов'якель пояснюють 3-и типи умов, які спонукають до утворення внутрішньоособистісного конфлікту:

1. Особистісна значущість виникаючих протиріч, які викликають надмірні емоційні страждання та сприймаються як загроза [22, С. 74].
2. Системність конфліктів пов'язані із особистісними властивостями й мають назву *суб'єктні умови* (наприклад, невротичність як прояв роздратованості, слабкості Я), з одного боку, а з іншого, – підвищені вимоги до особистості є *об'єктивні умови* розвитку конфліктності [22, С. 75-77].
3. Психічні конфлікти є неусвідомленими й такими, що виступають психологічним захисним механізмом [22, С. 122].

Вважаємо доцільним визначити ті теоретичні положення, які надає Г. Ложкін і Н. Пов'якель щодо розпізнання симптомів внутрішньо особистісного конфлікту, між несвідомим і свідомим:

- 1) внутрішньоособистісний конфлікт – біполярність внутрішніх потягів [22, с. 54];
- 2) імпульсивна активність протистояти уявленій загрози [22, С. 123];
- 3) індивідуальне сприймання конфлікту, яке несе суперечність між душевним життям і безперервним зіткнення соціальних інтересів, мотивів [22, С. 123].

Поняття «конфліктна поведінка». У науковій психології це поняття розглядають в аспекті не тільки внутрішньоособистісних властивостей конфліктогенного характеру особистості, але і в аспекті протистояння між особою та соціальною групою, або протистояння між групами осіб. Виникає захисний механізм, який виявляється в *конфліктній поведінці* протистояти, максимально блокувати будь-які інтереси, цінності, наміри осіб із «ворожого табору» на блокування цілей, інтересів або намірів іншої групи. Симптоми

прояву «конфліктної поведінки» відстежуються у боротьбі за владу, використання будь-яких ресурсів з порушенням особистісних інтересів протилежного угруповання.

В Енциклопедії практичної психології поняття «конфліктна поведінка» розкривається в стилях спілкування як таких, що провокують до виникнення конфлікту, тобто, особа є носієм *конфліктогенності*. Термін «конфліктогенності» позначає насиченість конфліктних складових (вербальної та невербальної поведінки), висловлювання яких посилює протистояння та суперечку [11].

Конфліктогени не обов'язково можуть бути тільки вербальними (образливі слова тощо), вони характеризуються негативними емоціями, які супроводжуються агресивною мімікою, підвищеною динамікою розмови, криком, обуренням, які викликають негативні переживання та емоційну й захисну реакцію в партнера спілкування. Вони діють на подібність *триггеру*.

психології їх називають будь-які слова, дії, жести, міміка, а також їх відсутність, які можуть спровокувати, розпалити або загострити конфлікт, викликаючи негативні емоції у співрозмовника, такі як обурення, злість чи бажання захищатися. Вони діють як тригери, що відволікають від суті проблеми, ускладнюють ефективну комунікацію та можуть посилюватися, створюючи напружену атмосферу.

Класичним визначенням конфліктної поведінки є теорія К. Левіна [19], який він розробив закони зовнішнього впливу соціальної групи на інтереси, мотиви та цілі особистості. Вважають, що він одним із перших, емпіричним шляхом вивчав конфліктну поведінку в координатах «задоволення - незадоволення».

Згідно ідеї «теорія поля», міжособистісний конфлікт спричинюється різноспрямованими впливами схожими за своєю силою [19, С. 122]. У роботі «Перехід від аристотелівського до галілейського способу мислення в біології та психології» він визначив соціально-психологічні чинники конфліктної поведінки. Ідея полягає в тому, кожна соціалізований індивід потрапляє під

вплив зовнішніх об'єктивних сил і опиняється в соціальній ситуації особистісного вибору, яке не завжди є особистісними, а піддаються угрупованню почуттів, думок та поведінки. Він пояснює, що групові процеси є необхідними для людини, щоб видити в цій групі. Він довів, що людині потрібні інші люди з багатьох причин: яка б група не була, маленька чи велика, формальна чи неформальна, вона завжди впливає на світогляд особистості, бо завдяки перебуванню в групі у людини є шанси вижити, досягати благополуччя та захистити себе від соціальних «ворожих» груп. Тому, завжди відбувається груповий тиск, що призводить до угруповання мислення» [20]. Так визначився міжособистісний і міжгруповий конфлікт.

Н. Антонійчук здійснила теоретичний аналіз конфліктної поведінки й дійшла до висновку, що конфліктна поведінка спричинюється змінами у системі цінностей на суспільному рівні та індивідуальної свідомості; економічним станом і соціальним статусом (конфліктність характерна, переважно, особам з негативним соціальним статусом) тощо. Отже, конфліктна модель поведінки свідчить про соціальну дезадаптованість і має різні прояви [1, С. 5].

Синонімічним терміном поняття «конфліктна поведінка» є поняття «агресивна поведінка», в якій демонструється відкрита демонстрація сили над іншим \ іншими, яка виражає недоброзичливість, грубість, цькування та створення протистояння однієї групи над іншою У психоаналізі комплекс Едіпа свідчить про стійкі опіри та створення конфлікту, там де його і не могло бути.

З позицій необіхевіоризму конфліктна поведінка знаходиться у сильному зв'язку з підвищеною агресивністю, яка, у свою чергу, є наслідком негативного впливу соціуму. В процесі соціалізації індивід не має можливості задовольнити всі свої актуальні потреби, що породжує болісні переживання.

В понятійному полі інтеракціонізму конфліктна модель поведінки обумовлюється суперечністю між власними інтересами і інтересами інших суб'єктів соціальної взаємодії.

Когнітивна психологія пояснює природу конфліктної поведінки різними внутрішньо психічними суперечностями, що виникають у свідомості (конфлікт в системі знань, суперечності у системі переконань, невідповідність між переконаннями і поведінкою тощо) [44, С. 344].

Л. Котлова зазначає, що конфліктній поведінці сприяють: неадекватна самооцінка (як низька, так і висока), невідповідність «Я-ідеального» і «Я-реального». Соціум у різний спосіб негативно підкріплює такого роду невідповідності і неадекватність, детермінує конфліктну ситуації (у зовнішньому і внутрішньо психічному плані) [15, С. 4].

Визначають два види міжособистісного конфлікту – конструктивний та деструктивний (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Базові відмінності конструктивної та деструктивної конфліктної поведінки

Конструктивна конфліктна поведінка	Деструктивна конфліктна поведінка
1. Суб'єкти не виходять за рамки теми протиріч, посилаються на аргументи, що є доказові.	Суб'єкти виходять за рамки теми протиріч, посилаються на власні емоційні стани, що не є доказовим аргументом.
2. Рефлексує свою поведінку й відстежує емоційний стан опонента.	Піддається звинуваченню в своїх помилках інших в емоційних обуреннях
3. Ідентифікує свій Я-образ з позиції знайти компроміс	Деструктивна ідентичність Я-образ в почуттях переваги над опонентом, проявляючи або «холодність», або гнів, або астенічних почуттів.

Таким чином, конструктивних функцій конфлікту сприяє психологічному, інтелектуальному зростанню особистості, а деструктивна, навпаки, призводить до погіршення емоційної рівноваги, когнітивної ригідності та погіршенню соціально-психологічних відносин в груповій взаємодії.

1.2. Особливості онтогенезу конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Діти 5-6 (7) років до кінця дошкільного віку демонструють більш-менш специфічний тип поведінки в груповій взаємодії та спілкуванні. На цьому віковому етапі виявляється соціалізована поведінка, тобто дитина не схильна до агресії та конфліктної поведінки, проте в умовах певних деструктивної організації психіки, проявляється конфліктність. Вітчизняні психологи відмічають, що в умовах воєнного часу відмічається зростання агресивної поведінки, діти частіше стали проявляти провокації до конфліктної взаємодії (І. Орленко, О. Бальбуза [29]). Встановлено, що негативні почуття жорстокості (опір, образа, заздрість, гнів тощо) суттєво гальмують соціалізацію особистості, навченість соціокультурним нормам. Ці ознаки негативно впливають на розвиток усіх складових психіки – емоційний, когнітивний та поведінковий.

У межах тематики нашого дослідження розглянемо онтогенез конфліктної поведінки дітей 5-6 (7) років у загальному розвитку їх психіки. Для цього необхідно здійснити чітке визначення *вікової символізації Я-образу дитини*, яке розвиватися в сумісній взаємодії. На відмінну від більш раннього віку, зазначає С. Кузікова, діти 5-6 років починають проявляти інтерес до сумісної діяльності не з дорослими, а з однолітками [16, С. 82].

Науковці визначають принципову відмінність в розвитку усвідомлення старшого дошкільника – це різниця рівнів *самооцінки*, що є суттєвим в аналізі онтогенезу конфліктної поведінки. Для дітей цього віку характерним є утворення суб'єкт-суб'єктного ставлення до іншого в ігровій діяльності, але це утворення є ще не стійке, що також призводить до конфліктів у груповій взаємодії.

Існують ряд досліджень, які використовують мовлення дітей для аналізу внутрішніх дискурсів, які обумовлені зовнішніми подразниками.

Психолінгвістичний матеріал мовлення старших дошкільників як предиктори визначення рівня розвитку рефлексивності. Н. Дятленко за результатами емпіричних досліджень мовлення дітей цього віку визначила ієрархію уявлень про власне Я, так зване «шанобливе ставлення дитини до себе». В ньому викристалізовується така властивість як *самоповага*, що набирає більш вагомого значення, аніж самооцінка. Самооцінка – це інтегральна оціночна позиція, яка складена з одиничних, особистісно значимих самооціночних актів [10, С.168].

Н. Дятленко узагальнює теоретичний матеріал і визначає 3-и етапи розвитку *самоповаги*, сформованість якої має суттєвий вплив на усвідомлене сприймання дитиною свого Я, в конфліктній поведінці:

- 1) визначається одномірним емоційно-ціннісним ставленням – це або «за», або «проти»;
- 2) виокремлюється більш вищий рівень рефлексивного споглядання на так званому «двох рівневому рівні» як симпатія до себе та як емпатійне ставлення до іншого, що дає можливість усвідомити дитині наскільки правильно він вчинив;
- 3) визначається психічне утворення, яке взаємодіє на трьох рівнях – емоційному, когнітивному та конативного (поведінкового), завдяки чому проявляється вольове управління в конфліктній поведінці [10].

Самоповага стає платформою до розвитку самооцінки, на основі якої розвивається різновиди рефлексії, що доведено у дослідженні М. МакЕлрой (М. McElroy [53]). У своїй статті вона посилається на результати Вашингтонського університету Dario Cvencek наукового співробітника Інституту навчання та наук мозку (I-LABS). «Ми виявили, що вже у віці п'яти років самооцінка досить сильна, щоб її можна було виміряти, – сказав Д. Квенчек, – і ми можемо виміряти її, використовуючи чутливі методи» [53].

Визначається, що здатність до самооцінки становить основу регулятивної функції, коли йдеться про конфліктну поведінку: «Діти можуть точно повідомляти про те, в чому вони хороші, якщо це стосується вузького,

конкретного навика, наприклад: «Я добре бігаю» або «Я добре пишу букви», але їм важко дати достовірні відповіді на питання про те, хто хороший вони людина або поганий».

Іспанські психологи Сергіо Мелоньо і Марія Пінто (Sergio Melogno, Maria Antonietta Pinto [54] дослідили вплив мовлення дитини на загальний її розвиток, який дає можливість визначити не тільки рівень усвідомлення дитиною свого Я, але й показник здатності самооцінювати свої вчинки. За емпіричним матеріалом мовлення дітей ($n=50$), що був зібраний за методикою іспанської шкали сприйняття самооцінки дитини (PCS) вони визначили наступне: «Загалом, опитані діти показали середній рівень самооцінки. Примітно, що були виявлені відмінності в середніх балах за шкалою залежно від статі дітей, причому дівчатка демонстрували вищий рівень самооцінки, ніж хлопчики» [54]. У дівчаток визначився вищий рівень прив'язаності до сім'ї, та за умов, якщо такий зв'язок руйнується, в їх мовленні відстежується агресивні ознаки. Визначилось, що діти сільської місцевості мають вищий рівень єдності із сім'єю та родиною та позитивно корелює із позитивним образом Я. Більш виражена схильність до конфліктної моделі поведінки спостерігалась у дітей з низькою самооцінкою [54].

В аспекті визначення конфліктної поведінки старших дошкільнят, ми звернули увагу на не сформованість у дітей діалогічно спілкуватися. Ж. Піаже відмічає, що дитина може бути розумною, але це не значить що вона логічно мислить. Вона ще не оволоділа здатністю перевіряти свої відповіді та встановлювати партнерство. Він визначив, що для дітей цього віку характерним *синкретичне* (syncretismus – поєднання) *мислення*, яке визначається в мовленні. Дитина несвідомо пов'язує, поєднує явища або предмети, які несумісні між собою. Наприклад, дитина може малювати своє обличчя, але доповнювати його фантастичними доповнення будь-яких предметів чи елементів окремих тварин.

Ж. Піаже запропонував власний метод у збиранні емпіричного матеріалу, який назвав «клінічний», на матеріалі якого представив два види мови дитини:

1. *Егоцентрична мова*, яка складає більше половини її мовлення в життєдіяльності й не потребує партнера, бо вона розмовляє само із собою, але вже в 7-8 років егоцентрична мова поступова зникає. Він визначив такі особливості егоцентричної мови:

- 1) *«повторення»* (ехолалія). Тут йдеться лише про повторення слів та складів, які дитина не помічає й не осмислює. Це таке дитяче «белькотіння, що не містить ще в собі, мабуть, жодного суспільного елементу» [34, С.7].
- 2) *«монолог»*— це коли дитина говорить «про себе», або начебто сама з собою, ніби вона голосно думає, бо насправді вона ні до кого не звертається;
- 3) *«колективний монолог»* — це коли спостерігається розмова двох і більше дітей, які кожен добавляє свої думки, пропозиції, але позиція співрозмовника не береться до уваги [34, С.7].

2. *Соціалізована мова*, в ході якої формується самосприймання дитиною образу Я. Піаже визначив такі параметри соціалізованої мови

- 1) *Адаптована інформація*. «Тут дитина справді обмінюється думками коїться з іншими; Тут спостерігається або повідомлення співрозмовнику про щось, що може цікавити його або вплинути на його поведінку, або реальний спір або навіть співробітництво у досягненні спільної мети» [34, С.8].
- 2) *Критика*. «До цієї групи включаються всі зауваження щодо роботи чи поведінки інших осіб, які мають той самий характер, як і адаптована інформація, – так би мовити, специфічні зауваження щодо співрозмовника. Але ці зауваження радше афективні, ніж інтелектуальні: вони підтверджують перевагу мого «я» і принижують «я» іншого» [34].
- 3) *Наказ, прохання та погрози*. Тут явний вплив однієї дитини на іншу.

4) *Запитання*. «Більшість питань, що задаються дітьми дітям, викликає відповідь, тому їх можна віднести до соціалізованої мови, але беручи до уваги наведені нижче застереження» [34].

5) *Відповіді*. «що даються на власне питання (з знаком питання) і на накази, а не відповіді, що даються під час діалогу» [34].

Згідно наукової позиції Ж. Піаже соціалізована мова дозволяє фіксувати елементи рефлексивності щодо прояву агресії у конфліктній поведінці.

Нереалістичне сприймання образу Я як детермінанта конфліктної поведінки. Старші дошкільнята ще в деякій мірі зорієнтовані на авторитет суджень дорослого, але якщо дитина має нереалістичне уявлення про себе, то такі діти проявляють опір, занурюються в негативний стан. Це пояснюється тим, що в особистісному досвіді дитина переживала труднощі в подоланні конфліктів і перебувала тривалий час в афективному стані як сильної, короткочасної емоційної реакції, що для неї була захисним механізмом. З цього приводу Н. Дятленко зауважує, що дитина старшого дошкільного віку оціночні судження ззовні, від дорослих розуміє не лише, як оцінку свого конкретного вчинку, а як оцінку себе. Це накладає вимоги стосовно оціночної функції педагогів і батьків – спрямовувати оцінку на конкретні дії, реакції дитини і не ототожнювати з усією особистістю. У протилежному випадку зростають ризики закріплення самооцінки на низькому рівні [10, С. 49].

Х. Дагліоглу, У. Деніз, А. Кан (Н. Elif Dağlioğlu, Ümit Deniz, Adnan Kan [49]) досліджували предикатори конфліктної поведінки дітей 5-6 років (n=235) і встановили, що негативні переживання дітей корелюють із проявами конфліктного спілкування, вчинення сварок тощо. Вони запропонували дітям тему малюнку: «Намалюй людину» для виявлення емоційних розладів у дітей, які аналізувалися за методикою HFD Коппіца (іспанський варіант). Автори визначили, діти з розладами емоційного розвитку в своїй більшості «мають хронічні захворювання або пережили травму чи іншу негативну ситуацію, то у малюнках вони представили асиметрично ноги, руки, голову, тулуб» [49, С. 1504].

Зв'язок дитини із родиною як соціально-психологічний чинник її поведінки в конфліктній ситуації, вивчався вітчизняною і зарубіжною психологічною наукою.

У теоретичному аналізі Л. Жухеревої з проблеми прихильності дитини до матерів, визначено, що дитина обирає спосіб поведінки з тих варіантів, які демонструє матір: як подолати страх і тривогу, як вести себе у конфлікті з іншою людиною тощо. Очевидно, що набір таких поведінкових стратегій обмежений [12, С.38].

Дж. Боулбі у теорії прив'язаності визначив різноманіття форм взаємодії матері і дитини, але найбільш впливовим на структурування внутрішніх диспозицій є ставлення матері до дитини, які завдають внутрішню організацію динаміки біологічного розвитку й психологічного дозрівання дитини в емоційних відтінках впевненості або страху, в залежності від яких дитина провокує конфлікт, або, навпаки [3].

В. Горбатих стверджує, що дитина 5-6 років достатньо свідомо визначає свою статеву належність. Вже на цьому рівні відстежується відмінність поведінки дівчинки та хлопця. Дівчатка у конфліктній ситуації більше реагують на тон, міміку, інтонацію, а хлопчики – на зміст зауваження [6, С.50- 51].

Обґрунтоване дослідження структури конфліктної поведінки здійснив швейцарський психолог Роберт Торнберг (Robert Thornberg). Мета його дослідження полягала у з'ясуванні, стратегії конфлікту однолітків дітей дошкільного віку як такі, що є *ситуативними* і тому суттєво відрізняються від *конфліктних ситуацій* за допомоги серії лялькових вистав. Була визначена така закономірність залежності стратегії поведінки опонента (дитини) від розвитку конфліктної ситуації. У дослідженні прийняли участь 178 дітей дошкільного віку. Він пише: «Результати показують, що навички управління конфліктами дітей дошкільного віку ситуативні в конфлікті оскільки їхні стратегії більшою чи меншою мірою залежать від стратегій опонента. Коли стратегія конфлікту опонента неагресивна, агресивні стратегії конфлікту є нетиповими та мають

низьку частоту. Коли опонент поводить з фізичною агресією в конфліктній ситуації, більшість суб'єктів реагують на цю агресивну стратегію конфлікту фізичною агресією» [58, С.2]. Визначилось, що на конфліктну поведінку впливають ні статичні індивідуальні точки зору суперечності опонентів, ні ситуативний детермінізм, а *ситуативний погляд на дії*, «в якому взаємодіють як когніції індивідів, так і розподілені когніції» [58, С.2].

Конфліктна поведінка безпосередньо пов'язана з негативними переживаннями, серед яких *агресія* є вищим рівнем проявів протидії опонентам і супроводжується асоціальною поведінкою. Емоційні переживання агресії виникають в ситуації, коли батьки карають дитину за будь-які прояви асоціальної поведінки. Та щоб протистояти батькам, дитина тільки посилює агресивність та прояви конфліктної поведінки.

За дослідженням А. Ткачук встановлено, що будь-яке покарання дитини стає негативним явищем у розвитку її самооцінки. Дитина набуває комплексів та відчуження, позбавляючи батьків впливати на її виховання [37].

Нэнси Л. МакЭлвейн (М. McElroy [53]) провели дослідження (N = 52) із дітьми в комунікації з друзями та старшими братами і сестрами і встановили, що в діаді цих відношень, якщо стосунки відбувалися в іграх, діти запобігали агресії та конфліктів і навпаки, там де було покарання, там постійно була сварка. «Виявлено малий рівень асоціацій між друзями та братами та сестрами, якщо у них відстежується системність конфліктів. Якість відносин між друзями і братами і сестрами в завданні на спільне використання в сукупності пояснювала значну частину дисперсії агресивно-деструктивної поведінки, про яку повідомляли батьки, а взаємодія «брат і друг» показало, що більш висока якість відносин з одним партнером оберігало дітей від поганої поведінкової адаптації, коли якість відносин з іншим партнером» [38].

Соціально-психологічний чинник на утворення конфліктної поведінки дитини визначені Н. Семенової, О. Семенова та ін., які досліджували батьків і дітей: n = 33 сімейних тріади [57]. Вони зробили висновок, що формування моделі поведінки дитини зумовлюється відносинами в системі «дитина-

батьки», ставленням один до одного, достовірного поводження дорослих у різних інтеракціях [57, С. 285].

Таким чином, на утворення конфліктної поведінки старшого дошкільника впливають ряд соціально-психологічних чинників, до яких дитина швидко адаптуватися й утворює подібну до зразків тієї поведінки, які вона засвоює в процесі соціалізації. Конфліктна поведінка старшого дошкільника може бути маніпулятивною, ворожою, уникаючою, агресивною, імпульсивною, жорсткою, які є неусвідомлені, виконують функцію захисного механізму. Ці патерни поведінки дитина сформувала в процесі соціалізації.

1.3. Психокорекція конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Категорія «психокорекція» (від лат. *correctio* – виправлення) виник в середині минулого століття з розвитком практичної психології, результативність якого сприяла зростанню наукового дослідження. Сутність психокорекції визначається професійністю психолога на основі діагностичного аналізу здійснити спеціально підібрані методи в корекційній сесії з клієнтом / клієнтами з метою «виправлення (коректування)» тих параметрів розвитку, які не відповідають нормі [44, С. 225].

У психологічній літературі поширено використовують термін «психокорекційне заняття», маючи на увазі, що відбувається не учіння, а навчання, відмінність якого полягає в цілеспрямованому залученню учасників до активної участі в спеціально організованій його діяльності. Таким чином, оволодіння новими знаннями відбулися мимовільно.

Термін «*корекційна сесія*» позначає спеціальне заняття або цикл занять, що є складовою корекційної програми, розробленою за запитом клієнта / клієнтів з метою виправлення або послаблення психологічних чи психічних проблем, внаслідок чого особистість долає складності адаптації в соціальному середовищі.

Феномен психокорекції унікальний, представлений багатьма формами надання психологічної допомоги в адаптації, соціалізації особистості.

О. Стельмах стверджує, що психокорекція має бути «м'якою», втручанням без ризику для психічного стану людини та її особистісного розвитку. Психокорекція спрямована не лише на процеси у внутрішньому плані, але й опосередковано сприяє змінам у зовнішньо соціальних процесах.

Т. Яценко визначає особливості психокорекції та її спрямованість на виявлення джерел внутрішній конфліктів і глибинних протиріч, які проявляються у спілкуванні, міжособистісній взаємодії з іншими, а не обмежуватись поверховим впливом [48, С. 18].

Призначення психокорекції в гармонізації взаємопов'язаних між собою трьох сфер особистості – це емоційну, когнітивну та поведінкову. По-суті, психокорекція призначена для збереження, підтримки психіки у гарному функціональному стані і своєчасного усунення перешкод у прогресивному розвитку психічних функцій і сфер особистості [48, С.18].

Психокорекція ґрунтується на теоретико-методологічних платформах, в межах яких розроблені *методи психокорекції*. Згідно визначеній психологічній проблемі, психолог обирає найбільш відповідні методи психокорекції, які є досить різноманітними. Умовно їх визначають за методологічними орієнтаціями базових психологічних парадигм: поведінкової, когнітивної, гуманістичної (клієнт-центрованої), діяльнісної, психоаналітичної, екзистенційальної та інших сучасних наукових напрямів.

Результатом інтеграції різних наукових підходів у практичній психології використовуються методи гештальт-психології, психодрама, тілесно-орієнтовані методи, психосинтез та ін.

За формою психокорекційна робота поділяється на індивідуальну, групову та родинну, які здійснюються за програмами або стандартною (використання визнаних методик), або індивідуально (розроблена психологом з урахуванням психологічних особливостей).

Особливості дитячої психокорекції. Будь-які психологічні впливи передбачають врахування вікових особливостей дітей, рівнів їх індивідуальної особливості відносно психічного розвитку та соціально-психологічної культури. Вікові особливості дітей 5-6 років було представлено в параграфі 1.2. при розгляді особливостей їх конфліктної поведінки, тому ми перейдемо до опису специфіки психокорекції з цією віковою категорією.

С. Кузікова вбачає специфіку дитячої психокорекції у тому, що вона стосується психічних процесів і систем на стадії їх активного дозрівання. Іншими словами, відмінність дитячої психокорекції в активному втручанні в процеси, які ще недозрілі. Саме тому, високою є відповідальність психолога за результати психокорекційного впливу. Дослідниця, при цьому уточнює, що психокорекційна робота з дітьми старшого дошкільного віку головним чином скеровується метою підготовки до школи [16, С.100].

Т. Дуткевич розрізняє психокорекційну і розвивально-корекційну роботу з дошкільнятами. Корекційна робота призначення для подолання бар'єрів у розвитку психічних функцій, усунення психічно шкідливих новоутворень, а також профілактика їх появи. Розвивальна робота орієнтована на покращення і подальший розвиток вже наявних у психічному плані корисних ресурсів [9, С. 14].

Авторка у дитячий психокорекція сформулювала наступні правила:

- 1) чітко визначена мета заняття, яка є частковою складовою цілі психокорекційної програми;
- 2) врахування тривалості і якомога більше перенесення в життєвий досвід дитини набутих нових знань з психокорекційного заняття;
- 3) вираховування дальньої і найближчої перспективи розвитку особистості;
- 4) брати до уваги, що результативність «корекційної роботи виявляються впродовж достатньо тривалого тимчасового інтервалу» [9, С.18].

Специфіка групової психокорекційної роботи з дітьми в подоланні конфліктної поведінки. Н. Панчук пропонує 4-ри теоретичних моделей в подоланні деструктивної поведінки дитини:

1) *психоаналітична модель*, засновану на ідеях З. Фрейда, А.Фрейда, М. Кляйн та Ф. Дольто, в якій зародились ігротерапія і арттерапія та в подальшому розвинулись в самостійні напрями;

2) *клієнт-центрований підхід К. Роджерса*, в основі якого покладений принцип недирективного підходу до клієнта з пошуком «Я-реальне», Я-ідеальне» та розвитку потягів до самоактуалізації;

3) *поведінковий напрямок*, в основі якого покладені ідеї біхевіоральної психокорекції – це класичне обумовлення (на принципах «стимул-реакція», акцент робиться на підкріплення); оперантне обумовлення (на принципі «реакція-стимул», акцент робиться на вибір варіантів і контролювання поведінки); мультимодальне програмування (спрямованість на цілісність особистості з використанням когнітивноорієнтованої техніки моделювання і саморегулювання поведінки);

4) *транзактний аналіз Е. Берна* побудований на аналізі когнітивних схем поведінки, якими визначається характер взаємодії людини з іншими і соціумом у цілому, більшою мірою за рольовими позиціями в системі координат «благополучний – неблагополучний» [31, С.76].

Покладаючись на теоретичні положення про психологічний розвиток дитини 5-6 років (Дж. Боулбі [3], С. Максименко [24], З. Фрейд [40], Н. Dağlıoğlu et.al. [39], М. Halmatov [51]), були враховані ті соціально-психологічні чинники, які безпосередньо впливають як на утворення конфліктної поведінки, так і на її згасання – це емоційний зв'язок дитини із впливом поведінки батьків.

У дослідженні О. Олійник визначені напрями корекційної роботи у сфері дитячо-батьківських взаємин. Психологу треба брати до уваги стиль сімейного виховання, емоційний фон міжособистісних відносин, способи розв'язання суперечливих ситуацій тощо. Саме цим спричинюється модель поведінки дитини [27, С.170].

Узагальнення теоретичного матеріалу дозволяє розглянути різні моделі психокорекційної роботи з подолання конфліктної поведінки дітей старшого

дошкільного віку та визначити найбільш відповідні, які будуть враховувати результати діагностичного виміру цієї деструктивної поведінки у дітей.

Поширеним психокорекційним методом в подоланні конфліктів дошкільнят є арт-терапія, функції якої спрямовані вплинути на емоційно-когнітивну сферу старших дошкільнят та забезпечити зниження рівня агресії, імпульсивності, асоціальної поведінки завдяки розвитку у них рефлексивності в самоаналізі свого образу Я, формування почуттів емпатії. Використання мистецтва – музики, живопису, скульптури, літературних творів, танців тощо – позитивно впливає на розвиток естетичних почуттів, формує смак до прекрасного, розвиває відчуття краси і гармонії природи і світу. Функція арт-терапії є зручним методом розвитку творчості як засобу розвитку впевненості, творчості та особистісного сприймання соціальних та моральних норм поведінки. Узагальнений теоретичний аналіз з психокорекції конфліктної поведінки старших дошкільнят в арт- терапії представлений в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Функціональні можливості арт-терапії в подоланні та зниженні
конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Компоненти конфліктної поведінки дітей в умовах закладу дошкільної освіти	Методи та вправи з подолання конфліктної поведінки в арт-терапії
Імпульсивна поведінка, емоційна збудливість	Релаксація під музику, психогімнастика, музикотерапія, корекційна ритміка
Роздратованість та інтернальний локус контролю, занепокоєння, роздратування, тривожність	Рольові імпровізації під музичний акомпанемент, рольове відтворення «хороших» та «дурних» казкових героїв з використанням лялькотерапії
Опір зауваженням в процесі порушення дисциплінованості	Створення нового сюжету казки в груповій взаємодії, імаготерапія
Прояви агресії в груповій взаємодії, схильність провокувати конфлікти, порушення норм спілкування	Ізотерапія (театралізація корекційного процесу (за І. Вольпер, Н. Говоров), музикотерапія: малювання, ліпка, декоративно-прикладне мистецтво

Особливості емоційно-когнітивного впливу арт-терапії сприяє спонуканню мотиваційного інтересу дитини, що відповідає її віковим особливостям так як провідний вид їх діяльності є гра. Водночас, арт-терапія має не тільки функцію психокорекції, але й діагностичну функцію та самопізнання свого Я дітей 5-6 років. Як свідчить теоретичний аналіз, арт-терапія є універсальним методом психокорекції конфліктної поведінки дітей дошкільного віку. Арт-терапія, як різновидність юнгіанства, дозволяє цілісно охоплювати психіку дитини й завдяки цьому ефективно досягати позитивних результатів у їх психологічному розвитку.

Висновки до розділу 1

У науковій психології поняття «конфліктна поведінка» розглядають в аспекті внутрішньоособистісних властивостей конфліктогенного характеру особистості і в аспекті протистояння між особою та соціальною групою, або протистояння між групами осіб.

Поняття «конфліктна поведінка» розкривається в стилях спілкування як таких, що провокують до виникнення конфлікту, тобто, особа є носієм конфліктогенності. Термін «конфліктогенності» позначає насиченість конфліктних складових (вербальної та невербальної поведінки), висловлювання яких посилює протистояння та суперечку. Конфліктна поведінка спричинюється змінами у системі цінностей на суспільному рівні та індивідуальній свідомості.

Вітчизняні психологи відмічають, що в умовах воєнного часу відмічається зростання агресивної поведінки, діти частіше стали проявляти провокації до конфліктної взаємодії. Встановлено, що негативні почуття жорстокості (опір, образа, заздрість, гнів тощо) суттєво гальмують соціалізацію особистості, навченість соціокультурним нормам. Ці ознаки негативно впливають на розвиток усіх складових психіки – емоційний, когнітивний та поведінковий.

Виявлена принципова відмінність в розвитку усвідомлення старшого дошкільника – це різниця рівнів самооцінки, що є суттєвим в аналізі онтогенезу конфліктної поведінки. Для дітей цього віку характерним є

утворення суб'єкт-суб'єктного ставлення до іншого в ігровій діяльності, але це утворення є ще не стійке, що також призводить до конфліктів у груповій взаємодії. Конфліктна поведінка старшого дошкільника може бути маніпулятивною, ворожою, уникаючою, агресивною, імпульсивною, жорсткою, які є неусвідомлені, виконують функцію захисного механізму. Ці патерни поведінки дитина сформувала в процесі соціалізації.

Поширеним психокорекційним методом в подоланні конфліктів дошкільнят є арт-терапія, функції якої спрямовані вплинути на емоційно-когнітивну сферу старших дошкільнят та забезпечити зниження рівня агресії, імпульсивності, асоціальної поведінки завдяки розвитку у них рефлексивності в самоаналізі свого образу Я, формування почуттів емпатії.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДОВИХ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Обґрунтування діагностичного інструментарію

Для проведення емпіричного виміру рівнів конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку була обрана база дослідження – заклад дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. Емпіричне дослідження проходило в три етапи протягом з 01.01.2025р по 28.02.2025 року. У дослідженні взяли участь 44 дитини віком 5-6 років.

Емпіричне дослідження складалось з 3-х етапів:

1. *Пілотажний етап дослідження*, мета якого спрямована на узгодження емпіричної програми з адміністрацією освітнього дошкільного закладу, встановлення контакту з батьками дітей для участі їх дітей в діагностуванні та психокорекції

Завдання пілотажного дослідження:

- 1) аналіз загальної соціально-культурної поведінки дітей 5-6 (7) років в груповій взаємодії та стилях спілкування;
- 2) характеристику щодо гнучкості чи ригідності в поведінки в спілкуванні із вихователями та однолітками;
- 3) реакцію дітей в процесі конфліктної поведінки та готовність професійної самосвідомості вихователів грамотно вирішувати конфліктні ситуації;
- 4) стиль спілкування дитини з батьками на території закладу дошкільної освіти.

За результатами проведених бесід із вихователями, батьками та директором закладу дошкільної освіти О. Кушнарьовою була підтверджена актуальність обраної теми, Вона відмітила, що здійснюється методичне

забезпечення соціалізації дітей з урахуванням рекомендацій нового Закону України «Про дошкільну освіту» від 6 червня 2024, що діти перебувають в так званому «інституті соціалізації» по забезпеченню фізичної, психологічної та соціальної компетентності. Вона відмітила, що здійснюються всі психологічні рекомендації по відновленню психіки дитини, які разом з батьками перебували у 2022 році в зоні активних бойових дій та частково під тиском тимчасової окупації російських військ.

Окрема бесіда була проведена із батьками щодо їх фізичного та психологічного стану на теперішній час, наявності чи відсутності конфліктних стосунків із дитиною, уточнення як вони долають конфліктну поведінку та чи вважають свої методи ефективними, а якщо «да» або «ні», то в чому вони бачать проблему.

Водночас, вихователі та батьки відзначили вплив війни на поведінку дітей: відстежується труднощі в стабілізації емоційно-вольової сфери; пережиті під час війни стресові ситуації дитини та її батьків негативно вплинули на психічне та фізичне здоров'я. Деякі батьки відмічали, що їм важко впоратись із «вибухами» агресивних емоцій у дітей, що дитина імпульсивно реагує на дотримання моральних норм, проявляє роздратованість на нагадування дотримуватися дисципліну та відповідальність за свої дії. (наприклад, діти розкидають свої речі, а коли їм нагадують, що треба все класти на місце, реагують криком, або ховаються «в куток» з криками «Я тобі не потрібний»).

За результатами пілотажного дослідження було встановлено, що дошкільники проявляють конфліктну поведінку, яка супроводжується агресивними діями та проявом опору в спілкуванні з вихователями, батьками та однолітками. Водночас, за спостереженням було встановлено, що деякі діти з конфліктною поведінкою проявляють слухняність і тривожність, а на заняттях бувають неуважні та забудькуваті.

2. *Констатувальний етап дослідження* був спрямований на організацію з підготовки дітей до діагностичних процедур. Дітям пояснили як виконувати

завдання тестових методик, паралельно проводились заходи по заохоченню дітей прийняти участь в емпіричному дослідженні та які наслідки будуть отримані, якщо вони будуть у співпраці.

По завершенню зібраного діагностичного матеріалу був здійснений статистичний аналіз та сформульовані відповідно їм психологічна інтерпретація. На підставі отриманого матеріалу була визначена група дітей ($N=21$), в яких виявлені низькі рівні емоційно-когнітивних складових внутрішньої диспозицій, ознаки яких виявляються в конфліктній поведінці. Ця група дітей була номінована експериментальною групою (ЕГ). В контрольну групу (КГ) увійшли діти високим та середнім рівнями емоційно-когнітивної складової ($N=23$).

Таке розділення учасників емпіричного дослідження дозволяє визначити реальний вплив експериментального фактору (*незалежної змінної*) шляхом порівняння результатів за умов, що експериментальна група отримує психокорекційний вплив на емоційно-когнітивну складову, а в контрольній групі такого впливу не відбулося. Це забезпечує завдяки порівняльному аналізу, а також дозволяє мінімізувати вплив сторонніх факторів та підвищує достовірність висновків про причинно-наслідкові зв'язки виникнення конфліктної поведінки в дітей старшого дошкільного віку.

3. *Формувальний етап дослідження*, мета якого полягала в організації апробації емпіричної програми «Вчимося пізнавати світ і пізнавати себе» «Жити -значить дружити» з подолання конфліктної поведінки дітей 5-6 (7) років. По завершенню корекційної роботи була проведена повторна діагностика з метою виявлення динамічних змін в подоланні конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Для проведення емпіричного дослідження були визначені такі критерії з виміру конфліктної поведінки в старших дошкільнят:

- *емоційний компонент* за показниками: уникнення, імпульсивність, вразливість, психоемоційне напруження, відчуття втрати, страх, тривожність, агресія;

- *когнітивний компонент* за показниками: адекватна самооцінка (а не завищена і не занижена), обізнаність соціокультурних норм взаємодії з іншим / іншими, вміння розпізнавати в ситуаціях елементи порушення норм; здатності до аналізу ситуацій доброзичливості та агресивності;
- *поведінковий компонент* за показниками: здійснювати вибір емпатійного ставлення до іншого, використовувати найбільш відповідні рольові позиції в програванні рольових ігор.

На підставі проведеної роботи, була сформульована робоча гіпотеза, яка складалась із *низки припущень*:

- за умов високого рівня страху, тривожності та агресивності дитини як внутрішнього емоційного напруження, вона схильна проявляти високий рівень конфліктної поведінки, та навпаки;
- за умов завищеного рівня самооцінки та низького рівня обізнаності соціокультурних норм поведінки в груповій взаємодії та спілкуванні, дитина схильна до прояву високого рівня конфліктної поведінки;
- за умов спеціально розробленої психокорекційної програми для зняття емоційного внутрішнього напруження та соціально-психологічних вправ з норм спілкування та взаємодії, буде відстежуватися поступовий розвиток подолання конфліктної поведінки.

Для підтвердження чи спростування визначеної гіпотези була проведена робота з визначення стандартизованого діагностичного інструментарію, який є максимально *зрозумілим і доступним* для дітей сприймати завдання, доведена їх *валідність* (вимірюють той ознак властивості, який визначений метою дослідження) і *надійність* (точність і статистична достовірність стабільного результату)

Посилаючись на теоретичний матеріал нашого дослідження та набутих інформацій за пілотажним дослідженням, ми перейшли до вибору діагностичних методик.

Посилаючись на теоретичний аналіз конфліктної поведінки та відповідно до визначених критеріїв та гіпотези нашого дослідження були обрані діагностичні методики, які представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Обґрунтування вибору діагностичних методик для дослідження конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку

№№ П/П	Діагностичний інструментарій	Виявлення складових внутрішніх диспозицій дітей, які обумовлюють конфліктну поведінку
1	Анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)	Мета – визначення рівня тривожності (високий, середній низький) за показниками зосередженості у виконанні будь-якого завдання, втомленості, внутрішньої напруженості, хвилювання в ситуації, що потребує суб'єктності дитини.
2	Проективна методика «Неіснуюча тварина» для дітей 5-6 років (М. Друкаревич)	Мета – вимір загальних особливостей особистості дитини, виявлення рівня агресивності, страху, труднощів у спілкуванні та як вона сприймає оточуюче середовище.
3	Проективна методика «Кактус» (М. Панфілова)	Мета - вимір загальних особливостей особистості дитини, виявлення рівня агресивності, страху, труднощів у спілкуванні та як вона сприймає оточуюче середовище.

Визначений діагностичний інструментарій дозволяє в повній мірі враховувати ознаки конфліктної поведінки дітей дошкільного віку.

2.2. Результати комплексної діагностики та їх інтерпретація на констатувальному етапі дослідження

Перед викладом результатів діагностичного матеріалу, визначимо психологічну особливість респондентів – діти 5-6 (7) років. Усі 44 дитини є жителями м. Ірпінь, але тільки 35 пережили травматичний стрес в наслідок воєнних дій в лютому лютому-березні 2022. У вікіпедії «Битва за Ірпінь», що це місто, разом із іншими містами київської області, було визначено найнебезпечнішим містом Київської області. «Бої йшли за кожен будинок, росіяни руйнували інфраструктуру та вбивали беззбройних людей» [2]. Жінки та їх діти опинились в категорії найбільш вразливої соціальної групи у воєнному конфлікті. Щодо 9 дітей, то вони переїхали із Дніпропетровської, Сумської, Запорізької та Харківської областей і також мали досвід перебування у місцях активних бойових дій і мають травматичний досвід вимушених переселенців.

Усі респонденти (44 дитини та їхні батьки) мають досвід багатодобового перебування в підвалах, погребах, ховаючись від окупантів. Тож, діти пережили травматичний стрес (різновид психологічного стресу), який деструктуровано вплинув на фізичне та психічне здоров'я дітей та їх батьків.

1. Першою методикою констатувального дослідження була анкета для визначення **рівня тривожності дошкільника** (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко). Ця методика відповідає мети нашого дослідження як така, що дозволяє визначити рівні тривожності (високий, середній низький) в процесі ситуацій, в якій дитині треба зайняти суб'єктну позицію. За цією методикою можна відстежити загальні соціокультурні чинники ставлення батьків до дитини та засвоєнні моделі поведінки в розв'язанні протиріч. Ця методика зручна для проведення виміру тривожності, легко рахується за кількістю балів.

Результати отриманого діагностування представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показник рівнів тривожності за анкетною

Г. Лаврентьєвої, Т. Титаренко

п/п	Рівні тривожності	ЕГ (N=21)	%	М _{ЕГ}	КГ (N = 23)	%	М _{КГ}
1	Низький рівень	7	33,33	33,33	8	34,78	34,78
2	Середній рівень	9	42,85	-	10	43,47	-
3	Високий рівень	5	21,8	-	5	21,7	-

Визначені результати анкетування представлені на рис. 2.1

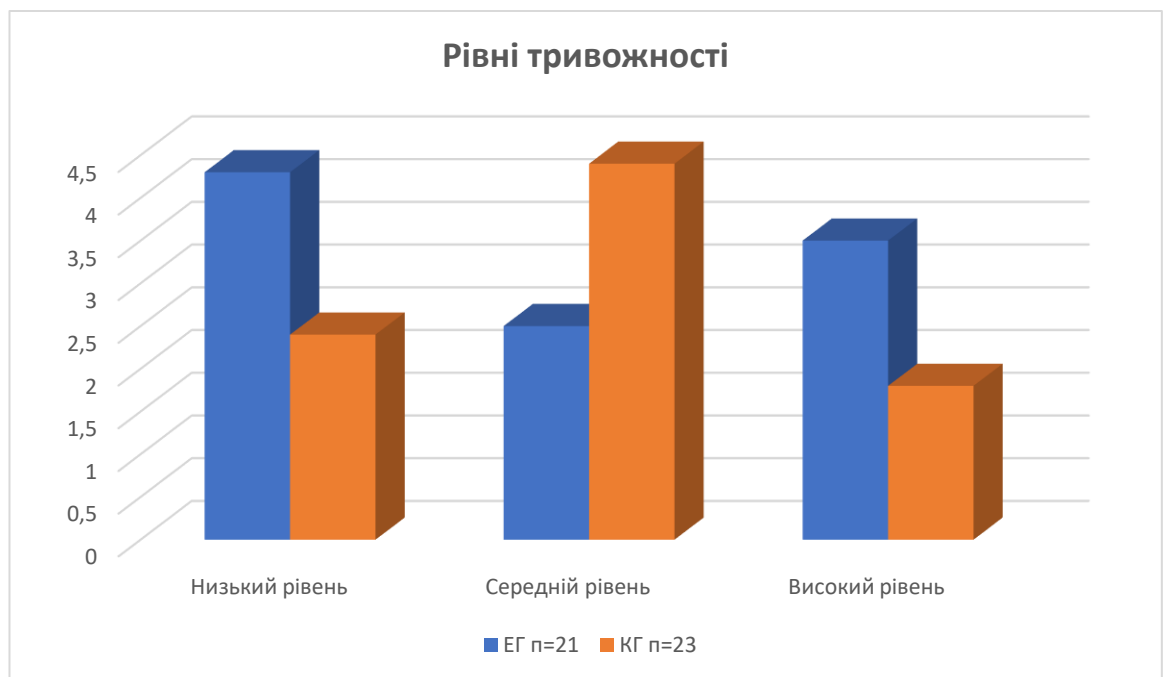

Рис 2.1. Результати за анкетною рівня тривожності дошкільника

(Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)

Високий рівень тривожності визначений у ЕГ 5 дітей, які набрали від 15 до 20, в КГ такі бали набрали теж 5 дітей, але їх розбіжність була від 6 до 10, то цей показник свідчить про високий рівень інфантильності, тривожності. Враховуючи те, що тривога є важливою функцією збереження організму, високий рівень свідчить про невротичний стан дитини. Саме так пояснює З. Фрейд в науковій праці «Аналіз фобії п'ятирічного хлопчика» визначив». У заключенні цієї роботи, він порівнює фобії Ганса із фобіями дорослих його клієнтів і пише: «неврози цих других хворих кожен раз можна

звести до таких же інфантильних комплексів, які відкрились за фобією Ганса» [40, С.367]. Так як інфантильність це нестійка властивість із внутрішньою напруженістю, то схильність до конфліктної поведінки в цих 2-х групах респондентів буде передбаченою.

Середній рівень тривожності (від 7-14 балів) в ЕГ був визначений у 9 (42,85%), в КГ (10 осіб; 43,47%) респондентів, що свідчить про тривожність як більш психофізіологічну реакцію збереження організму, але в ситуації суб'єктної участі дошкільнят. Це дає підставу про визначення недостатньої соціокультурного досвіду самопрезентації власного успіху у груповій взаємодії.

Низький рівень тривожності виявлений у ЕГ (7 осіб; 33%) та у КГ (8 осіб: 43,47%) дає підставу стверджувати, що тривожність є більш-менш нормованою, виникає в ситуації загрози та на відмінну від фобії, яка провокує фантазми та відсторонення від реальної дійсності, нормальна тривога є позитивною реакцією організму для його збереження.

2. За **проективною методикою «Неіснуюча тварина»**, адаптованою для дітей 5-6 років (М. Друкаревич) є можливість визначити символи неусвідомлених емоційних станів, які провокують конфліктну поведінку. Розрахунок балів відбувався за рахуванням кількості проявлених елементів щодо загального вираження композиції психомалюнка в сюжетності як цілісний чи хаотично роздроблений, розмір, розташування як цілісного, так і окремих елементів, типів лінії таких як переривчасті (штрихування), суцільні, пунктири, натиск, кольори, просторове розташування (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Результати видів і рівнів агресії за методикою «Неіснуюча тварина»

Види і рівні агресивності	ЕГ (N=21)	%	М ЕГ	КГ (N = 23)	%	М КГ
Інструментальна агресія (низький рівень)	6	28,57	33,3 3	6	26,08	34,78
Реактивна агресія (середній рівень)	10	47,61		12	52,17	
Невротична агресія (високий рівень)	5	21,8		5	21,73	-

Візуалізація результатів виміру видів і рівні агресії представлена на рис. 2.2.

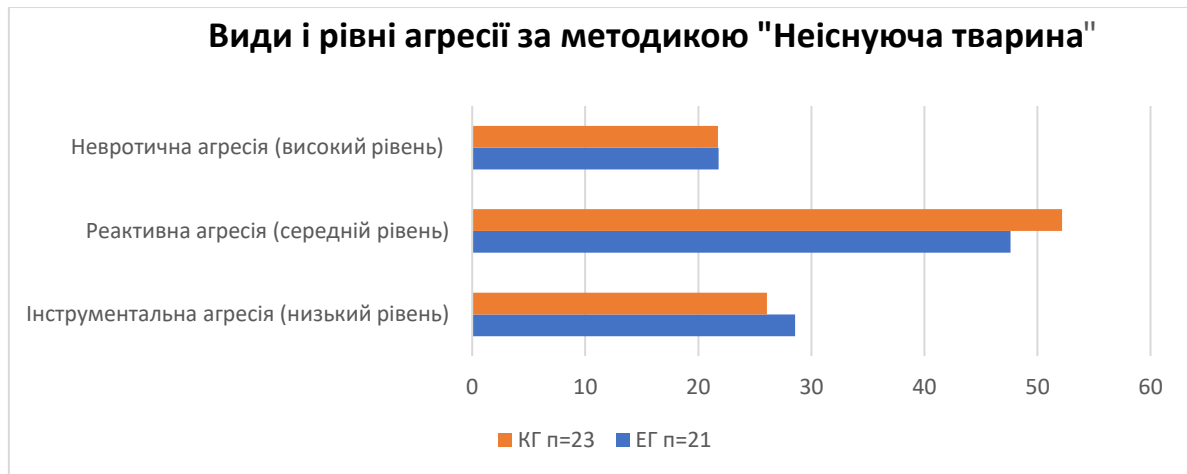

Рис.2.2. Види і рівні агресії за методикою «Неіснуюча тварина»

Низький рівень агресії (інструментальна агресія) виявлений у ЕГ (6 осіб; 28,57%) і у КГ (6 осіб; 26,8%) в поведінки яких агресія має більш нейтральний характер, або оборонний характер у випадках нападу дітей із невротичною агресією, про що свідчать символи в їх малюнках. Наташа Л. намалювала неіснуючу тварину з різнокольоровими прикрасами.

Середній рівень агресії (реактивна агресія) виявлена у ЕГ (10 осіб; 47,61%) у КГ (12 осіб; 52,17%), які проявляють агресивну реакцію в стані фрустрації або гніву в ситуаціях несправедливого розв'язання проблеми з позиції дитини. В психомалюнках у них були визначені символи «кігті», «колючки», «шипи», «зуби», що свідчить про гнів ненависть, ворожість. Водночас в цій групі респондентів виявлені «луска» та «броня» на подібність як у воїнів. В цій групі виявлені «норки» де ховаються намальовані неіснуючі тварини, що дозволяє стверджувати про неусвідомлений страх очікування трагедії.

Високий рівень (невротична агресія) виявлена у ЕГ (5 осіб; 21,8%), в КГ (5 осіб; 21,73%) за символами «шкідливого місця проживання». Наприклад, в малюнку Ігоря З. неіснуюча тварина знаходиться в місці зруйнованих будівель. У Євгенія П. неіснуюча тварина проживає в болоті. В малюнках дітей цієї групи багато заштриховувань, сильний натиск на олівець.

За проєктивною методикою «Неіснуюча тварина» ми визначили три різновиди страху за рівнями. Діапазон проєктивної методики досить обширний можливість визначити символи неусвідомлених емоційних станів, які провокують конфліктну поведінку. Розрахунок балів відбувався за підсумком кількості виявлених елементів відображення глибинних неусвідомлених дитиною психологічних травм в емоціях страху.

Детальний аналіз цих страхів дозволив за результатами символізації елементів страху, ми визначили три рівня за видами, які представлені в таблиці 2.4, рис. 2.3.

Таблиця 2.4

Результати видів і рівнів страху за методикою «Неіснуюча тварина»

Види і рівні страху	ЕГ(N=21)	%	М _{ЕГ}	КГ (N = 23)	%	М _{КГ}
Реальний страх (низький рівень)	6	28,57		5	21,79	34,78
Страх інфантильний (середній рівень)	8	38,10		11	47,82	
Страх «очікування» (високий рівень)	7	33,33	-	7	30,43	-

Графічне відображення видів та рівнів виміру видів і рівнів агресії представлена на діаграмі 2.2.

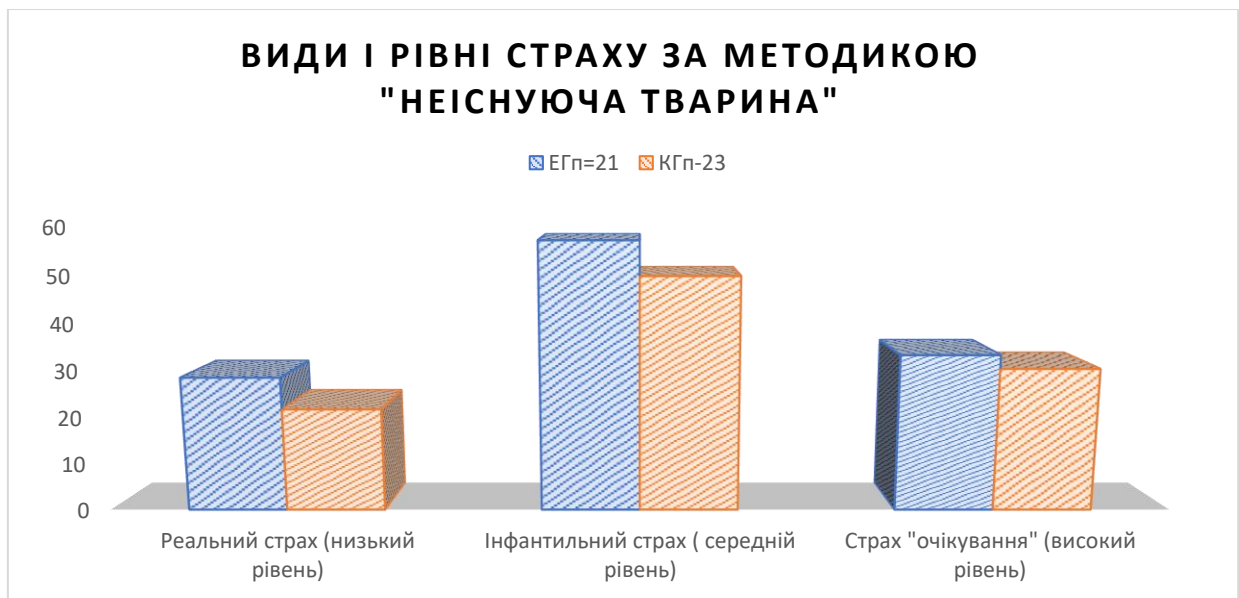

Рис. 2.3. Результати виміру видів та рівнів страху за методикою «Неіснуюча тварина»

Реальний страх (низький рівень) за нашими підрахунками представлений в незначній кількості, ЕГ (6 осіб; 28,57), в КГ (5 осіб; 21,79%) по відношенню до інфантильного рівня, який перевищує майже в двічі. За аналізом отриманих символів у цій групі респондентів домінували вирази неіснуючої тварини в більш доброзичливих тонах, у використанні яскравих кольорів, та прикрас як на тварині, так і навколо неї. Наведемо приклад розмови із Тарас М (6 років)

Психолог: Чим харчується тварина, яку ти намалював?

Тарас: Вона їсть чарівну траву і з кожним днем стає сильніша.

Психолог: Де вона живе?

Тарас: Вона живе у нас на городі (приклад синкретичного мислення).

Психолог: З ким вона живе?

Тарас: Зі мною і моїми друзями.

Психолог: Що вона більше всього любить робити?

Тарас: Вона придумує нові дрони для перемоги.

За цим прикладом можна зробити висновки, що реальний страх властивий в дітей цієї групи, вони поєднують своє Я з неіснуючою твариною, яка демонструє оптимістичний смисл свого життя. Водночас вони малювали українські дрони, які летять долати російську армію.

За цим прикладом видно, що дитина вміє вести діалог, вона орієнтується в теперішньому житті, чітко зорієнтована на оптимістичне бачення теперішнього та майбутнього, що є важливим в успішної її психічному й фізичному розвитку.

Інфантильний страх (середній рівень) результатами статистичного обрахування найбільш виражений вид страху як у ЕГ (8 осіб; 38,10%), так і у КГ (11 осіб 49,82%). Цей показник показує, що дитина потребує психологічного супроводу, так як вона уникає відповідальності та демонструє «хорошу дитину, яка є слухняною», що на несвідомому рівні демонструє емоційну прив'язаність до іншого (матері, вихователя, подружки). В малюнках цієї групи визначені, що неіснуюча тварина досить страшна (кігті, зуби,

колючки), очі широко відкриті, але в декількох дітей були довгі вії, що свідчить про істеричність (крик, плач).

За символами в психомалюнку були виявлені ознаки похмурого обличчя неіснуючої тварини, або одне око приховане капелюхом тощо.

Страх «очікування» (високий рівень) ще має назву безпричинний або невротичний. За розрахунками визначено цей вид страху майже у 1/3 з усієї вибірки. У ЕГ (7 осіб; 33,33%), у КГ (7 осіб; 30,43%). Цей вид страху виявляється у таких видах: 1) боязкість темноти, неспроможність залишатися самому дома; 2) фантазмами, що приводить до здійснення несвідомих спонукань затримки в мовленні, або навпаки, в дуже швидкій мові, нестабільності психічного стану, спонукання до порушення дисципліни, яка завершується конфліктною поведінкою 3) прояви нападу страхів, які переходять в істерію та неврози, зняття якого здійснюється у вербальному та фізичному конфлікті.

Нам вдалося визначити символи прояву страху «очікування» за символами: «великий розмір неіснуючої тварини», «зміщення неіснуючої тварини вище середини паперу», що свідчить про егоїстичне Я як ознак нездатності адаптуватися в реальному світі.

3. **Проективна методика «Кактус»** (М. Панфілова) дозволяє виявити широкий спектр виражають глибину неусвідомлених символів дитини, сукупність яких провокують до конфліктної поведінки. Це свідчить про те, що ця методика широко використовується в закладах дошкільної освіти для виміру. Враховуючи складові конфліктної поведінки, ми обрали три якості особистості – це агресивність, тривожність та егоцентризм як такі, що посилюють негативне внутрішнє напруження, розрядка яких відбувається в конфліктах. Результати проведеного дослідження представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати виміру якостей за методикою «Кактус»

Якості особистості	ЕГ п=21		КГ п=23	
	кількість	%	кількість	%
Агресивність	17	80,95	18	78,26
Тривожність	14	66,66	16	69,56
Егоцентризм	18	85,71	19	82,6

Агресивність і егоцентризм властиві більшості респондентів в обох групах (близько 80%). Тривожність також розподілилась рівномірно (близько 70% респондентів в обох групах). Отже, констатувальна діагностика не виявила суттєвих розбіжностей між експериментальною і контрольною групами. Це є необхідною умовою для порівняння діагностичних даних, контрольного і констатувального етапів діагностики.

Висновки до розділу 2

Комплексна діагностика проведена з метою вивчення рівня вираженості психічних і особистісних особливостей дітей дошкільного віку, які пов'язані з конфліктною поведінкою. Для цього були обрані такі діагностичні засоби: анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко), проективна методика «Неіснуюча тварина» для дітей 5-6 років (М. Друкаревич), проективна методика «Кактус» (М. Панфілова).

Діагностика була проведена на базі закладу дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. Емпіричне дослідження проходило в три етапи протягом з 1 квітня по 20 серпня 2025 року. У дослідженні прийняли участь 44 дитини віком 5-6 років.

Анкетування для визначення рівня тривожності дошкільника (методика Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко) показало, що високий рівень тривожності визначений у ЕГ 5 дітей, які набрали від 15 до 20, в КГ такі бали набрали теж 5 дітей, але їх розбіжність була від 6 до 10, то цей показник свідчить про

високий рівень інфантильності, тривожності. Середній рівень тривожності (від 7-14 балів) в ЕГ був визначений у 9 (42,85%), в КГ (10 осіб; 43,47%) респондентів, що свідчить про тривожність як більш психофізіологічну реакцію збереження організму, але в ситуації суб'єктної участі дошкільників. Низький рівень тривожності виявлений у ЕГ (7 осіб; 33%) та у КГ (8 осіб; 43,47%) дає підставу стверджувати, що тривожність є більш-менш нормованою, виникає в ситуації загрози та на відмінну від фобії, яка провокує фантазми та відсторонення від реальної дійсності, нормальна тривога є позитивною реакцією організму для його збереження.

За проективною методикою «Неіснуюча тварина» отримано такі результати: низький рівень агресії (інструментальна агресія) виявлений у ЕГ (6 осіб; 28,57%) і у КГ (6 осіб; 26,8%), в поведінці яких агресія має більш нейтральний характер, або оборонний характер у випадках нападу дітей із невротичною агресією, про що свідчать символи в їх малюнках. Середній рівень агресії (реактивна агресія) виявлена у ЕГ (10 осіб; 47,61%) у КГ (12 осіб; 52,17%), які проявляють агресивну реакцію в стані фрустрації або гніву в ситуаціях несправедливого розв'язання проблеми з позиції дитини. Високий рівень (невротична агресія) виявлена у ЕГ (5 осіб; 21,8%), в КГ (5 осіб; 21,73%) за символами «шкідливого місця проживання».

Проективна методика «Кактус» дозволила отримати такі результати: агресивність і егоцентризм властиві більшості респондентів в обох групах (близько 80%). Тривожність також розподілилась рівномірно (близько 70% респондентів в обох групах). Отже, констатувальна діагностика не виявила суттєвих розбіжностей між експериментальною і контрольною групами.

З урахуванням результатів констатувального етапу дослідження нами упорядкована програма корекційно-розвивальної роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОКОРЕКЦІЯ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Обґрунтування психокорекційної програми та її реалізації

Для проведення психокорекції дітей з подолання конфліктної поведінки була висунута гіпотеза, яка ґрунтувалася на *припущенні*: за умов групової динаміки арт-терапевтичних процесів, як рефлексивного аналізу «Я» в конфлікті, буде відбуватися позитивна дезінтеграція хибних захисних механізмів конфліктності та утворюватися вторинна інтеграція рефлексивного усвідомлення втрати необхідності в конфліктній моделі поведінки.

Для доведення висунутої гіпотези була складена психокорекційна програма за методом-арт-терапії «*Жити, значить дружити*», яка складається з 16 занять. Формувальний етап дослідження проходив у залі «Гурткова кімната» на базі закладу дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. В психокорекційній роботі були задіяні діти з ЕГ (n=21). Для проведення корекційних занять ЕГ була поділена на дві підгрупи $ЕГ_1 = 10$ осіб; $ЕГ_2 = 11$ осіб.

Мета психокорекційної програми – засобом ігрової діяльності в арт-терапевтичних вправах навчити дітей рефлексувати власні емоційні стани та стани «Інших», усвідомлювати негативні емоції, як шкідливі для їх здоров'я та благополуччю, сприяти розвинути у них резилієнтності.

Завдання психокорекційної програми:

1. Систематизувати арт-терапевтичні вправи в послідовності від емоційної сфери (страх – тривога, агресія) до когнітивної та розпізнання їх стратегії в конфліктній поведінці.

2. Кожну арт-терапевтичну вправу тематично використовувати для розвитку конструктивної рефлексії та ідентичності свого Я-образу як передумови розвитку впевненості в собі загальнолюдських якостей – це миролюбства.

3. За допомогою групової динаміки створювати атмосферу відновлення (резилієнтності) психіки дитини, яка отримала моральну травму під час війни та закріплювати моделі конструктивної поведінки в рольовому програванні в діадах: «Дитина – Батьки»; «Дитина – Вихователь», «Дитина – Однолітки».

4. Розвивати в дітей смислові цінності добра й навчати розрізняти «Що є добром?» і «Що є зло» в тезах: «Це для мене добре», «Це для мене шкідливе».

Методи арт-терапії обширні, але їх різноманітність об'єднується гнучкістю використання й високим рівнем результативності «розмороження» від негативних емоцій, послабленні внутрішнього напруження. Арт-терапія, як метод юнгіанства, є «прорив до творчості».

У психокорекційній програмі були використані такі арт-терапевтичні методи: *ізо́терапія* (рисунання, ліплення, колажування, пісочна психотерапія); *музикотерапія* (використання бубнів, дерев'яних ложок, ляскання долонями); *танцювальна терапія* (рухові вправи, імпровізація танцювально-рухових вправ за темпо-ритмом музичного твору); *казкотерапія* (наративна терапія складання сюжетних казок з героями, які мають полярні емоції й такі ж думки, використання мультфільмів для створення смислових цінностей добра і зла, образу миролюбного героя та протилежного йому – конфліктного героя); *лялькотерапія* (створення ляльки-мотанки як оберегу спокою, миру й здоров'я); *маскотерапія* (використання масок «Добрих», «Злих» для рефлексії емоційного стану, думок дитини та хибних уявлень про небезпеку).

*Критерії оцінювання ефективності корекційної програми за методом
арт-терапія*

- 1) за результатами порівняльного діагностування до та після проведення психокорекційних занять;
- 2) за здатністю дитини надавати зворотній зв'язок в доброзичливій формі;
- 3) за відгуками батьків та вихователів відносно поведінки дітей.

*Основні стадії розвитку за психокорекційною програмою
«Жити- значить дружити»*

Перша (початкова) стадія (1-4 заняття) – розвиток групи: підготовка дітей до прийняття правил з урахуванням дитячого віку та набуття соціального досвіду взаємодіяти в групових формах роботи. Така робота є обов'язковою з упередження недисциплінованості в ігрових ситуацій та унеможливити ситуації зриву корекційної роботи й не створити умови для баловства.

Друга (основна) стадія (5-13 занять) – розвиток рефлексії та ідентичності Я-образ за емоційно-когнітивним та поведінковим показником.

Комплекс арт-терапевтичних вправ з розвитку таких умінь:

- усвідомлювати моделі конфліктної і конструктивної поведінки через категорії «добра» і «зла»;
- аналізувати через призму конструктивної рефлексії та творчого пошуку розв'язання проблеми;
- дотримуватися зворотного зв'язку, концентрації уваги на «тут і зараз», на смислову значимість отриманих інформацій як передумови резилієнтно сприймати напружені ситуації;
- визначати пріоритет тези «*Це для мене корисно*» та уникати від конфліктів за тезою «*Це для мене шкідливо*» за морально-духовними цінностями;
- об'єктивувати зміст конфлікту та визначити шляхи його розв'язання;

– проявляти доброзичливість, миролюбство, творчість як основу екзистенційних почуттів в розвитку ментального здоров'я.

Завершальна стадія (14-16 заняття) – узагальнення набутих знань, умінь та практичних навичок з урахуванням індивідуальних особливостей дитини, її загального здоров'я, соціокультурного поля її життєдіяльності, здоров'я батьків, місце проживання та домінуючого тригера конфліктної поведінки.

Головна мета цієї стадії – досягти, щоб кожна дитина методом конструктивної рефлексії досягала турботливого ставлення до себе та до інших, проявляла повагу до соціокультурних норм, готовність до ризику довіри в колі знайомих, досягала внутрішньої свободи через використання творчої самореалізації, вміла визначати смислові цілі свого життя, бережливо ставилась як до «світу природи», «світу людей», «світу матеріальних цінностей», «світу часового простору».

*Загальна характеристика проведених психокорекційних занять за
методом арт-терапії*

Початкова стадія складалась із чотирьох занять. На першому занятті «Подорож в світі казкових дзеркал» діти ознайомились із правилами (принципами) поведінки в груповій корекції та тих завдань, які треба всім разом вирішити. Для прийняття правил поведінки в групі була використана рольова гра «Зустріч із добрим Чаклуном». З метою зняття напруження були використані вправи «Сонечко», «Ми ростимо вверх» – це релаксаційні вправи, які знімають внутрішнє напруження.

На другому заняття «Подорож до доброго Чаклуна» має дві функції – це діагностична та корекційна. Діти «будували» з в'язальних ниток дорогу до Доброго Чаклуна, потім прикрашали «Ворота Доброго Чаклуна», далі зустрічалися із «Добрим Чаклуном» (в першій групі зголосився Максим бути Чаклуном, в другій вихователь із іншої групи). «Добрий Чаклун» перед тим, як пропустити в свій Чарівний світ питав у кожної дитини про її мрію. Ті хто одразу визначав як таку, що приносить користь Іншим, одразу отримували жетон «Гість доброго Чаклуна», ті хто мовчав, їм пропонували подумати та

підійти пізніше, щоб зрозуміти яку користь може принести «його гість» Іншим (рослинкам, тваринкам, дітям, дорослим людям, країні тощо).

Протягом виконання цих вправ помітно зростала соціокультурна поведінка дітей, розвивалась їх активність, зростало відчуття близькості й помітно зменшувались прояви занепокоєння.

Дещо про мовчання в психокорекції, воно має особливе значення. З одного боку, це може бути ознакою сором'язливості, страху, тривожності, а з іншої, – мовчання може бути продуктивним «розмороженням» невпевненості щодо власних потенціалів. Таким дітям психолог індивідуально допомагав, в той час як діти в гостях у доброго Чаклуна допомагали йому готуватись до бал-маскараду.

На третьому занятті «Ми композитори» психокорекційна робота зосереджувалась на «розмороженні» (послабленні) супротиву. Для вирішення такої психокорекційної проблеми були використані вправи музикотерапії. Перша вправа «Слухаємо тембр звуків», мета якої навчити відрізняти звуки за тембром. Інструкція: дітям пропонують створити музику «Дощ», але виконання її буде не на музичному інструменті, а засобом уважного прислухання до ляскання долонь: «долоня об долоню», «ляскання зігнутими долонями», «ляскання по грудям і колінам». Психолог розділяє групу на дві-три підгрупи, одна ляскає по грудям друга по коліна, потім всі разом за вказаним ритмом психолога. Звучить музика «шумового ефекту», який стає естетичним завдяки згуртованості дітей. Кожного разу після виконання цієї вправи, діти радіють, діляться враженнями, гармонізують емоційний стан. Ефекти радощі досягається розвитку пізнавального процесу – «прислухатись» й «сприйняти».

На четвертому занятті «Атмосфера довіри», мета якого зорієнтувати дітей на морально-духовні цінності, а саме: миролюбні люди довіряють один одному, злі, конфліктні люди всюди «бачать» загрозу. Проводяться діагностично-корекційні вправи «Я не самотній, в мене є друзі», «Я можу змінитися», «В мене багато позитивних рис і я поділюсь ними». Підсумовуючи

це заняття як перехідне до основної стадії психокорекційної роботи, нам вдалось зафіксувати: практично всі діти заохочено виконували вправи, дослухалися до нагадувань, дотримувались норм поведінки та знизили поріг супротиву.

Основна стадія психокорекційної роботи складалась із 9 занять. Вони були розділені на два блоки.

Перший блок основної стадії *«Розпізнаємо контрасти переживань і думок,»* мета якого закладена в назві. Головним психологічним механізмом психокорекції була техніка з розвитку рефлексивної ідентичності «Я-образ» за рольовою поведінкою та усвідомлена дитиною можливості подолати негативні переживання. Цей блок складався із 4 корекційних занять, в яких були використані арт-терапевтичні методи «маскотерапія», «казкотерапія» (наративна терапія), «музикальна терапія».

П'яте заняття: *«Я хочу стати Володарем своїх почуттів».* Мета заняття – сформувані знання та вміння розпізнавати власний внутрішній стан та стан інших. Для досягнення цієї мети використовували метод поступового оволодіння знаннями розпізнавати емоційні стани за порівнянням протилежних емоцій.

Принцип, на якому ґрутувались вправи, – це розширення світогляду дитини засобом порівняльного аналізу: 1) від зовнішнього спостереження ознак емоцій до внутрішнього їх розпізнання; 2) від внутрішнього аналізу до зовнішньої презентації. Таким чином, здійснювалась позитивна дезінтеграція та вторинна інтеграція світоглядних структур психіки дитини, сприяла до відповідального ставлення до себе і до інших за морально-духовними цінностями. Наведемо приклад.

Психолог: *Я обрала маску зайчика. Уважно подивіться, яку емоцію втілено в цю маску. Маска Зайчик демонструє його як сміливого чи навпаки, як боягузливого?.* Відзначимо, що не всі діти змогли правильно визначити емоційний стан зайчика, більша половина в ЕГ₁ і ЕГ₂ відповідала навмання. Для корекції таких знань, був переглянутий мультфільм «Емоції та почутті»

<https://surli.cc/keapft>. Завдяки аналізу розташуванню кінчиків брів і їх висоті над очами, кінчиків роту, розміру очей був встановлений алгоритм виразу емоцій у людини. Акцент був зроблений на зовнішніх проявів негативних емоцій – страх, тривожність, агресія, які людина внутрішньо переживає й не здогадується, що ці емоції є «крадуни» здоров'я людини, її життєвої сили.

Аналіз за маскою «Заєць боягуз» були визначені такі ознаки: «Вуха насторожені наче «прислухаються до уявленої загрози»; «очі великі, він не дивиться прямо, бо очікує якусь неприємність». Далі йде обговорення, що навколо цієї маски «Заєць боягуз» нічого загрозливого не має (діти аналізують безпечність зони перебування «Зайця боягуза»). Далі психолог підводить дітей до умозаклучення: «Так це зайчику здається, що йому щось тут загрожує?», Діти висловлюють свої думки й приходять до висновку: «Заєць боягуз» сам собі неохоче створив «ситуацію страху». По завершенню цієї справи діти разом із психологом узагальнюють набуті знання та досвід розпізнавати по обличчю емоційний стан звірят, дітей та дорослих.

Психокорекція з цією маскою була продовжена на шостому занятті.

Використовуючи арт-терапевтичний метод казкотерапія, психолог разом із дітьми придумали сюжет про «Зайця боягуза». По звершенню від страху зайчик заховався й боявся вийти до дітей.

Психолог: *Як допомогти зайчику, його треба заспокоїти чи ні?*

Діти: (ствердження, що зайчику треба допомогти, щоб він не боявся).

Психолог: *хто хоче заспокоїти Зайчика, хто хоче пояснити, що це його хибні уявлення, а не дійсна ситуація, що він сам створив собі «картинки страху». Чи у вас таке буває, що реальної загрози немає, а ви боїтеся.*

(Діти діляться враженнями).

Діма (5,4 років): *Зайчик, подивись, тебе ніхто не образить.*

Іван (6, 2 років) *Якщо навколо нікого не має, то і боятися немає чого.*

Настя (5,7 років) *Я тебе буду захищати.*

Психолог: *Якщо Настя буде захищати, вона смілива. А ви, діти, як гадаєте?* (використання діалогічного методу в психокорекції).

Діти проявляють активність заспокоїти зайчика, а Настя далі більш впевненим голосом проговорила: *«Так, я смілива, я нічого не боюся»*.

Цінність проведеної вправи визначається позитивною дезінтеграцією негативного переживання страху та тривожності, «розморожування» невпевненості та сором'язливості та утворення на більш вищому розвитку психіки активності, невпевнених в своїх можливостях. Групова динаміка сприяла набуттю цінного досвіду – це відчуття свободи, рішучості й доброзичливості. Важливість набутих рис є необхідним компонентом в підготовці дитини до навчання в школі.

Другий блок основної стадії «Вчимося знімати внутрішнє напруження за рефлексивним аналізом», мета якого закладена в назві блоку. Головним психологічним механізмом психокорекції на цій стадії розвитку психіки дитини була використана техніка конструктивної рефлексії, яка навчає дітей розглядати себе «збоку», а не з позиції негативних емоцій та звинувачення інших. Загальна кількість занять складає 5 корекційних занять, які проходили за арт-терапевтичним методом «казкотерапія» (наративна терапія), «танцювальна терапія», «ізотерапія» (колажування).

Такий підхід визначився результативним за такими показниками:

- 1) фіксувались ознаки когнітивної активності – це діти замислювалися, змінювали свою поведінку за соціокультурними нормами;
- 2) поведінка дітей в процесі виконання арт-терапевтичних вправ набувала морально-етичного характеру, а продукція виконання арт-терапевтичних вправ набувала більш вищого естетичного рівня;
- 3) зростала мотивація зосередженості на виконанні завдань, діти стали проявляти більше старанності. Наведемо приклад.

Дев'яте заняття: «Подорож в світі казкових дзеркал», мета якого спрямована навчити дітей умінням не тільки сприймати інформацію, але й давати зворотний зв'язок. Техніка засвоєння зворотного зв'язку закріплювалась у подальших заняттях. Для розширення досвіду дітей обирати соціокультурні нормативи поведінки в різних ситуаціях, була використана

вправа «Яку поведінку обрати в гостях у трьох масок: «Маска гніву», «Маска радощі», «Маска здивування». Вправа виконується в рольовій грі, діти апробують вміння спілкуватися з кожною Маскою та після виконання проводиться рефлексивний аналіз за такими питаннями: *«З якою Маскою легше спілкуватися?»*, *«Яка Маска була найбільш неприємна?»*, *«Яку б Маску ви не хотіли бачити в своєму житті?»*, *«Яку Маску ви б ніколи не одягли на себе?»*, *«Яку б маску ви хотіли б носити щоденно?»*.

У процесі підготовки гостювання в трьох Масках, діти виконували технікою колажування «Квиток самопрезентації», який треба пред'явити, щоб потрапити в казковий світ трьох Масок. Діти отримували вирізки із кольорових картинок журналів, друкованих дитячих видань, фотографії героїв казок за двома типажми: перший типаж – це позитивні вирази обличчя; другий – це негативний вираз обличчя. Діти, які мають ознаки Едипового комплексу, що досить важко коректується в груповій корекції, все ж таки зменшували прояви агресивності, супротиву й незначна кількість обрала негативні типажі. Проте, майже всі останні моделювали свій квиток тільки за позитивним типажом.

Протягом 10 й 11-го занять діти продовжували виконання цієї вправи, але вже з новим психокорекційним завданням. Одним із таких завдань було «Придумай яким чином ти будеш говорити із «Маскою гніву». З метою розвитку творчого уявлення, діти переглянули такі мультфільми «Дуже добрий Ведмедик» <https://surl.li/ebmndj> ; «Конфлікт» <https://surl.lt/qpbbszx> ; «Друзі і конфлікт» <https://surl.lu/ymaved> Акцент ставився на концентрації смислових цінностей кожної дитини, а саме: визначити, яку мету хоче дитина реалізувати в своєму житті. Щодо мети в гостях у Маски гніву майже всі діти визначили свій смисл гостювання: *«Допомогти Масці стати добрим»*, *«Навчитися таким не бути як Маска гнів»*, *«Поділитись радістю, що б і Маска гнів нарешті зрадів»*, *«Навчити Маску гніву танцювати»* інші діти говорили *«Навчити створювати музичні твори»*, *«Навчити малювати»*.

Тринадцяте заняття – це останнє заняття основного етапу психокорекції. У вправах з музикотерапії діти проявили консолідацію,

злагоджено виконували різні вправи з немусичними інструментами. Діти підготували до заняття різні за величиною коробочки, дзвіночки, камінці в металевих баночках. Новий тембр звуків обирав естетичної виразності в гармонізації єдності дотримуватися заданого психологом темпо-ритмом та за диригентством психолога навчились переходити від тихого, потім голоснішого та сильно голосного звучання. Такі вправи сприяли відпрацюванню адаптаційних здібностей діяти в гармонії з іншими. Кожне програвання такого музичного твору мало назву: «Колискова», «Веселий танець», «Пасажирський поїзд», що збагачувало творчу уяву та інтелектуальний розвиток дитини. Додавання ляпання долонями, вистукування каблучком (носочком ноги) розширював слухове сприймання тембрів звуків, які розвивають пізнавальні процеси дитини.

По завершенню цього етапу діти набули нового рівня інтеграції емоційно-когнітивної та поведінкової поведінки, яке ми фіксували в уміннях утримання зв'язку з групою протягом всього заняття, в розширенні здібності на пізнавально-чутливому рівні, в активності до творчої самореалізації, в бажаннях пізнавати свій внутрішній світ та світ інших.

Завершальний етап (14-16 заняття) «Чому я навчився», мета якого підсумувати отримані результати, врахувати необхідні заходи щодо психокорекції дітей, які потребують особливої уваги. На ці останні три заняття були запрошені батьки. Були вправи, які наочно демонстрували, що дитина може самостійно аналізувати категорії «добро» і «зло», дотримуватися дисципліни, якщо з нею спілкуються з повагою.

Ця стадія є досить важливою складовою в подальшому використанні дитиною набутих знань. У арт-терапевтичній вправі «лялькотерапія» діти зробили для своїх батьків ляльку-мотанку як оберіг батьківського благополуччя. Діти продемонстрували самостійність в розв'язанні складних ситуацій. У арт-терапевтичній вправі був використаний метод казкотерапії. Інструкція: сьогодні в нас є гості, вони не бачили наших попередніх занять. Нам треба подумати й показати або продемонструвати, за якими вправами

можна зняти напруження. Діти брали ляльку-пальчик і показували техніку зняття страху, тривожності, злості.

Таким чином, набуті знання в практичному досвіді ігрових ситуацій за методом арт-терапії діти навчилися: 1) ідентифікувати себе, свій образ завдяки конструктивній рефлексії, раніше вони відмовлялись; 2) прояви дитячого інфантилізму в станах страху, тривоги та агресії змінився на ментальну активність дітей, що було відмічене вихователями та батьками.

Після завершення психокорекційної роботи з дітьми, були проведені бесіди з вихователями і батьками, які засвідчували, що діти стали більш спокійнішими, організованими й доброзичливими.

3.2. Визначення ефективності психокорекційної програми за порівняльним аналізом повторного діагностування

Для перевірки висунутої гіпотези, було здійснено повторне діагностування складових компонентів конфліктної поведінки. Для цього були використані дві методики: анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко) і проективна методика «Кактус» (М. Панфілової).

Якщо після другого вимірювання визначених діагностичних методик будуть позитивні в ЕГ, а КГ вони суттєво не змінилися, то це свідчить про ефективність розробленої нами корекційної програми «Жити значить дружити» за методом арт-терапії.

Якщо таких зрушень не відбудеться в ЕГ і КГ то це свідчить про неефективну проведену корекційну роботу. За результатами методики визначення *рівня тривожності дошкільника* (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко) встановлені позитивні зрушення в ЕГ та статичні результати що за першим, що за другим вимірюванням у КГ (табл. 3.1, 3.2).

Таблиця 3.1

Результати показників виміру рівня тривожності

(Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)

Рівні	ЕГ n=21, %	ЕГn=21, %	динаміка змін, %	КГ n=23, %	КГ n=23, %	динаміка змін, %
	До	Після		До	Після	
Низький	7 / 33,33	9 / 42,85	+9,52	8 / 34,78	8 / 34,78	0
Середній	9 / 42,85	10 / 52,8	+9,95	10 / 43,47	11 / 47,82	+ 4,35
Високий	5 / 21,8	2 / 9,52	-12,28	5 / 21,7	4 / 17,39	-4,31

За статистично-математичним обрахуванням визначені позитивні зміни в ЕГ за усіма показниками, що свідчить про ефективність проведеного формувального етапу емпіричного дослідження. Так зменшився показник тривожності в ЕГ на 9,52 %, в той час як у КГ цей показник не змінився. Це свідчить що 42,85 % дітей ЕГ мають низький рівень тригера до прояву конфліктної поведінки

Середній рівень також показав зростання кількості дітей, які мають середній рівень тригера до прояву конфліктної поведінки. У ЕГ він зріс на 9,52%, в той час як у КГ він зріс тільки на 4, 35%. На цей рівень перешли діти, в яких за першим рівнем були визначені високий рівень негативних емоцій. Високий рівень тривожності як досить сильний тригер до прояву конфліктної поведінки знизився на 12,28%, що свідчить про зниження кількості проявів конфліктної поведінки в ЕГ, в той час як в КГ цей показник знизився тільки на 4,31%.

Вимірювання за проективною методикою «Кактус» представлені в таблиці 3.2.

За підрахунками встановлені позитивні зрушення в ЕГ та не спостерігаються такі зміни в КГ. Як було визначено у параграфі 2.2, що негативні емоції такі як агресія, тривожність, страх, егоїстична спрямованість виступає тригером конфліктної поведінки, ми здійснили роботу з виявлення динаміки за цими показниками.

Таблиця 3.2

Результати порівняльного виміру якостей за проєктивною
методикою «Кактус»

Якості особистості	ЕГ п=21		Динаміка змін	КГ п=23		Динаміка змін
	п, в %	п, в %		п, %, до	п, %, після	
	до	після		до	після	
Агресивність	14 / 66,66	7 / 33,33	-32,67	14 / 60,86	14 / 60,86	0
Тривожність	11 / 47,61	6 / 28,57	- 18, 43	11 / 43,56	10 / 43,4 7	-3,09
Страх	12 / 57,14	5 / 23,8	- 33, 34	12 / 52,17	12 / 52,17	0,09
Егоїстична спрямованість	13 / 61,9	7 / 33,33	- 28, 57	15 / 65,21	16 / 69,5 6	+4,35

Позитивна динаміка за показником агресія відстежується в ЕГ на 32,67%, в той час як у КГ таких змін не виявлено. За показником тривожність в ЕГ позитивні зрушення відбулися на 18,43%, у КГ вони незначні тільки на 3,09 %. За показником страх в ЕГ позитивні зрушення відбулися на 33,34%, в КГ тільки на 0,09%, що свідчить про відсутність позитивної динаміки за цим показником. Щодо егоїстичної спрямованості, то в ЕГ також відстежується позитивні зрушення близько 1/3 дітей, на 28,57 %, у КГ, навпаки, цей показник зріс на 4,35%.

За проведеним дослідженням можна стверджувати:

1. Позитивні зрушення за двома діагностичними вимірюваннями відстежується тільки в ЕГ. Це дає можливість стверджувати, що запропонована програма «Жити, значить дружити» є ефективною.

2. Та кількість дітей в ЕГ, яка залишилась на тих же рівнях, що і були пояснюється процесом довготривалим процесом неусвідомленого опрацювання матеріалу, який за дослідженням Б. Літц (B. Litz), проявляють після 4-6 місяців. Наші респонденти є жителями м. Ірпінь, Бучанський район Київської області, які разом з батьками у віці 1-2 роки перебували в зоні активних бойових дій та під окупацією в лютому-квітні 2022 року. В їх досвіді

продовжуються неусвідомлені переживання про зруйновані будинки, виживання в підвалах, загибель близьких та сусідів.

3. Позитивні зрушення в цій же вибірці дітей дозволяє стверджувати, що утворені негативні емоції мають не психофізіологічне походження, а соціально-психологічне й піддається корекції за спеціально створеною програмою.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі представлений матеріал з організації проведення психокорекційних занять по зниженню і подоланню конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Розроблена програма зорієнтована висунутим припущенням відносно того, що використання групової динаміки й розвитку рефлексії в самопізнанні своєї ідентичності Я-образ, у дітей будуть відбуватися позитивні зрушення в зниженні рівня негативних емоцій і, відповідно, зниження рівня конфліктної поведінки.

Програма групової корекції за методом арт-терапії «Жити - значить дружити» складається з 16 корекційних занять, які проходили 2 рази на тиждень. Програма складається з трьох стадій розвитку групи: вступний, основний і завершальний етапи, кожна з яких мала свою функцію щодо сприяння оволодіння дитиною знань та практичних вмінь аналізувати емоції, думки та їх проявів у поведінці. У програмі визначені критерії оцінювання ефективності проведеної психокорекційної роботи та визначені методи арт-терапії на кожному етапі розвитку групи: ізотерапія, музикотерапія, танцювальна терапія, казкотерапія, лялькотерапія, маскотерапія.

На завершальному етапі нашої корекційної роботи були проведені 3 завершальні заняття з гостьовою присутністю батьків (за їх бажанням), на яких діти продемонстрували здатність до самоорганізації, творчого вирішення поставлених завдань, уміння здійснювати зворотний зв'язок та доброзичливе ставлення до себе і до інших. За загальним спостереженням, бесідами з вихователями та батьками відмічені позитивні зрушення в зниженні негативних емоцій дітей та зменшення випадків конфліктної поведінки.

На завершальному етапі формувального дослідження був проведений повторний вимір складових компонентів як тригерів конфліктної поведінки. Повторне діагностування показала позитивні зрушення в ЕГ, в той час як у КГ таких зрушень майже не відбулось. Це підтверджує ефективність проведеної групової корекційної за методом арт-терапії та доведено, що конфліктні поведінки, які утворились в наслідок соціально-психологічних чинників – моральна травма підчас війни, сварки між батьками, втрата чи хвороби членів сім'ї, провокують неусвідомлене утворення конфліктної поведінки, які за умов цільового психологічного впливу на виявлені деструктивні компоненти психіки дитини, піддаються психокорекції.

ВИСНОВКИ

Поняття «конфліктна поведінка» розкривається в стилях спілкування як таких, що провокують до виникнення конфлікту, тобто, особа є носієм конфліктогенності. Термін «конфліктогенності» позначає насиченість конфліктних складових (вербальної та невербальної поведінки), висловлювання яких посилює протистояння та суперечку. Конфліктна поведінка спричинюється змінами у системі цінностей на суспільному рівні та індивідуальній свідомості.

Конфлікт є психічною ознакою негативної реакції організму на несприятливі сигнали, які детально представлені в психоаналізі З. Фрейда. Вчений представляє схему *невротичного конфлікту* як результат попереднього травматичного й незавершеного переживання [40]. К.-Г. Юнг у запропонованій аналітичній психології конфлікт розглядав як суперечливе зіткненнями індивідуального несвідомого та колективного несвідомого [45]. К. Хорні розкриває соціально-психологічні чинники внутрішньоособистісного конфлікту як невротиного потягу, які виникають в дитинстві з причин неотримання в дитинстві двох потреб – у задоволенні та безпеці [43].

У вітчизняній психології питання конфліктів досліджують Г. Ложкін і Н. Пов'якель. Психологічні конфлікти є неусвідомленими й такими, що виступають психологічним захисним механізмом.

Класичне визначення конфліктної поведінки сформульоване в теорії К. Левіна [19], в межах якої він також сформулював закони зовнішнього впливу соціальної групи на інтереси, мотиви та цілі особистості. Вважають, що він одним із перших, емпіричним шляхом вивчав конфліктну поведінку в координатах «задоволення - незадоволення».

В Енциклопедії практичної психології поняття «конфліктна поведінка» розкривається в стилях спілкування як таких, що провокують до виникнення конфлікту, тобто, особа є носієм конфліктогенності. Термін «конфліктогенності» позначає насиченість конфліктних складових (вербальної

та невербальної поведінки), висловлювання яких посилює протистояння та суперечку [11].

Вітчизняні психологи відмічають, що в умовах воєнного часу відмічається зростання агресивної поведінки, діти частіше стали проявляти провокації до конфліктної взаємодії. Встановлено, що негативні почуття жорстокості (опір, образа, заздрість, гнів тощо) суттєво гальмують соціалізацію особистості, навченість соціокультурним нормам. Ці ознаки негативно впливають на розвиток усіх складових психіки – емоційний, когнітивний та поведінковий.

Виявлена принципова відмінність в розвитку усвідомлення старшого дошкільника – це різниця рівнів самооцінки, що є суттєвим в аналізі онтогенезу конфліктної поведінки. Для дітей цього віку характерним є утворення суб'єкт-суб'єктного ставлення до іншого в ігровій діяльності, але це утворення є ще не стійке, що також призводить до конфліктів у груповій взаємодії.

Поширеним психокорекційним методом в подоланні конфліктів дошкільнят є арт-терапія, функції якої спрямовані вплинути на емоційно-когнітивну сферу старших дошкільнят та забезпечити зниження рівня агресії, імпульсивності, асоціальної поведінки завдяки розвитку у них рефлексивності в самоаналізі свого образу Я, формування почуттів емпатії.

Конфліктна поведінка старшого дошкільника може бути маніпулятивною, ворожою, уникаючою, агресивною, імпульсивною, жорсткою, які є неусвідомлені, виконують функцію захисного механізму. Ці патерни поведінки дитина сформувала в процесі соціалізації.

Комплексна діагностика проведена з метою вивчення рівня вираженості психічних і особистісних особливостей дітей дошкільного віку, які пов'язані з конфліктною поведінкою. Для цього були обрані такі діагностичні засоби: анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко), проективна методика «Неіснуюча тварина» для дітей 5-6 років (М. Друкаревич), проективна методика «Кактус» (М. Панфілова).

Діагностика була проведена на базі закладу дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. Емпіричне дослідження проходило в три етапи протягом з 1 січня по 28 лютого 2025 року. У дослідженні прийняли участь 44 дитини віком 5-6 років.

Анкетування для визначення рівня тривожності дошкільника (методика Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко) показало, що високий рівень тривожності визначений у ЕГ 5 дітей, які набрали від 15 до 20, в КГ такі бали набрали теж 5 дітей, але їх розбіжність була від 6 до 10, то цей показник свідчить про високий рівень інфантильності, тривожності. Середній рівень тривожності (від 7-14 балів) в ЕГ був визначений у 9 (42,85%), в КГ (10 осіб; 43,47%) респондентів, що свідчить про тривожність як більш психофізіологічну реакцію збереження організму, але в ситуації суб'єктної участі дошкільників. Низький рівень тривожності виявлений у ЕГ (7 осіб; 33%) та у КГ (8 осіб: 43,47%) дає підставу стверджувати, що тривожність є більш-менш нормованою, виникає в ситуації загрози та на відмінну від фобії, яка провокує фантазми та відсторонення від реальної дійсності, нормальна тривога є позитивною реакцією організму для його збереження.

За проективною методикою «Неіснуюча тварина» отримано такі результати: низький рівень агресії (інструментальна агресія) виявлений у ЕГ (6 осіб; 28,57%) і у КГ (6 осіб; 26,8%), в поведінці яких агресія має більш нейтральний характер, або оборонний характер у випадках нападу дітей із невротичною агресією, про що свідчать символи в їх малюнках. Середній рівень агресії (реактивна агресія) виявлена у ЕГ (10 осіб: 47,61%) у КГ (12 осіб; 52,17%), які проявляють агресивну реакцію в стані фрустрації або гніву в ситуаціях несправедливого розв'язання проблеми з позиції дитини. Високий рівень (невротична агресія) виявлена у ЕГ (5 осіб; 21,8%), в КГ (5 осіб: 21,73%) за символами «шкідливого місця проживання».

Проективна методика «Кактус» дозволила отримати такі результати: агресивність і егоцентризм властиві більшості респондентів в обох групах

(близько 80%). Тривожність також розподілилась рівномірно (близько 70% респондентів в обох групах). Отже, констатувальна діагностика не виявила суттєвих розбіжностей між експериментальною і контрольною групами.

З урахуванням результатів констатувального етапу дослідження нами упорядкована програма корекційно-розвивальної роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

Мета психокорекції програми – засобом ігрової діяльності в арт-терапевтичних вправах навчити дітей рефлексувати власні емоційні стани та стани «Інших», усвідомлювати негативні емоції як шкідливі для їх здоров'я та благополуччя, сприяти розвитку у них резилієнтності.

Була складена психокорекційна програма за методом-арт-терапії «*Жити-значить дружити*», яка складається з 16 занять які проходили в період (з 03.03.2025р по 30.04.2025р) Формувальний етап дослідження проходив у залі « Гурткова кімната» на базі закладу дошкільної освіти (ясла – садок) № 10 «Знайко» Ірпінської міської ради, м. Ірпінь, Бучанський район Київської області. В психокорекційній роботі були задіяні діти з ЕГ (n=21). Для проведення корекційних занять ЕГ була поділена на дві підгрупи $ЕГ_1 = 10$ осіб; $ЕГ_2 = 11$ осіб.

У психокорекційній програмі були використані такі арт-терапевтичні методи: ізотерапія (рисунання, ліплення, колажування, пісочна психотерапія); музикотерапія (використання бубнів, дерев'яних ложок, ляскання долонями); танцювальна терапія (рухові вправи, імпрровізація танцювально-рухових вправ за темпо-ритмом музичного твору); казкотерапія (наративна терапія складання сюжетних казок з героями, які мають полярні емоції й такі ж думки, використання мультфільмів для створення смислових цінностей добра і зла, образу миролюбного героя та протилежного йому – конфліктного героя); лялькотерапія (створення ляльки-мотанки, як оберегу спокою, миру й здоров'я); маскотерапія (використання масок «Добрих», «Злих» для рефлексії емоційного стану, думок дитини та хибних уявлень про небезпеку).

Психокорекційна робота була проведена у три етапи:

- перша (початкова) стадія (1-4 заняття) – *розвиток групи*: підготовка дітей до прийняття правил з урахуванням дитячого віку та набуття соціального досвіду взаємодіяти в групових формах роботи.
- друга (основна) стадія (7-13 занять) – розвиток рефлексії та ідентичності Я-образ за емоційно-когнітивним та поведінковим показником.
- завершальна стадія (14-16 заняття) – *узагальнення набутих знань, умінь та практичних навичок* з урахуванням індивідуальних особливостей дитини, її загального здоров'я, соціокультурного поля її життєдіяльності, здоров'я батьків, місце проживання та домінуючого тригера конфліктної поведінки.

Для перевірки висунутої гіпотези, було здійснено повторне діагностування складових компонентів конфліктної поведінки. Для цього були використані дві методики: анкета для визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко) і Проективна методика «Кактус» (М. Панфілової).

Повторне діагностування яке проходило в період (з 1. 05. 2025р по 27.06 2025р) показало позитивні зрушення в ЕГ, в той час як у КГ таких зрушень майже не відбулось. Це підтверджує ефективність проведеної групової корекційної за методом арт-терапії та доведено, що конфліктні поведінки, які утворились в наслідок соціально-психологічних чинників – моральна травма під час війни, сварки між батьками, втрата чи хвороби членів сім'ї, провокують неусвідомлене утворення конфліктної поведінки, які за умов цільового психологічного впливу на виявлені деструктивні компоненти психіки дитини, піддаються психокорекції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонійчук Н. Конфліктна поведінка особистості як результат впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2019. Випуск 5. С. 3–8. С. 3-7.
2. Битва за Ірпінь. Вікіпедія. URL: <https://surl.li/fjmmzv> (дата звернення березень 2025)
3. Боулбі Дж. Прив'язаність. URL: <https://surl.li/uenszy> (дата звернення 14.07.2025)
4. Гапоненко Л.О., Чаркіна О.А. Модель рефлексивно-рольового тренінгу материнської комунікації з дітьми в умовах війни. *Наукові перспективи*. 2023. DOI:[10.52058/2708-7530-2023-3\(33\)-322-338](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-3(33)-322-338)
5. Гапоненко Л.О., Чаркіна О.А. Рефлексивно-рольовий аналіз материнської ідентичності в діаді «мати-дитина». *Габітус*, вип.65, 2024. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208> (дата звернення 24.03.2025)
6. Горбатих В.В. Індивідуальні особливості самоставлення старшого дошкільника в структурі життєвих орієнтацій. Дисер. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук. Київ, 2019. 245 с.
7. Гриньова О.М., Терещенко Л.А. Дитяча психодіагностика: навчально-методичний посібник. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
8. Дуткевич Т.В. Внесок В.К. Котирло у розроблення питань дитячої конфліктології. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр.; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 7. – Т. ІУ*. Житомир : Рута, 2011. С. 132-142.
9. Дуткевич Т.В. Дитяча розвивально-корекційна психологія (Теоретичний курс): Навчальний посібник. : КНТ, 2017. 265 с
10. Дятленко Н.М. Самоповага дітей. Київ : Шк. Світ, 2007. 120с.
11. Енциклопедія практичної психології. Психологіс. URL: <https://surl.li/nfosxf> (дата звернення 21.12.2024).

12. Жихарева Л.В. Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку. Дисерт. на здобуття канд.психол.наук. Київ, 2016. 196 с.
13. Каньоса Н.Г. Психологічні аспекти організації ігрової діяльності дітей дошкільного віку. *Габітус*, вип.28, 2023. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208> (дата звернення 03.08.2025)
14. Конфліктологія. Словник термінів. 2022. URL: <https://surl.li/bxvwga> (дата звернення 03.02.2025).
15. Котлова Л.О. Психологічні особливості конфліктних форм поведінки студентів та їх особистісного статусу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*: Випуск 32. 2010. С. 444 – 450.
16. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції : Навч.посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 384 с.
17. Куц Ю. В., Лисенко Ю.Ю. Статистичні методи визначення залежностей між випадковими величинами : навч. посіб. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. 115 с.
18. Лейбін В.М. Словник-довідник по психоаналізу. URL: <https://surl.li/hrkxmn> (дата звернення 12.01.2025).
19. Левін К. Теорія поля в соціальних науках. 2000. URL: <https://surl.lt/oeksbx> (дата звернення 12.03.2025).
20. Левін К. Перехід від аристотелівського до галілейського способу мислення в біології та психології. 2015. URL: <https://feldenkrais.ucoz.ru/publ/1-1-0-23> (дата звернення 22.04.2025).
21. Ликова М. Внутрішньо особистісний конфлікт як один із чинників розвитку лідерських якостей студентів. *Організаційна психологія. Економічна психологія* № 2-3 (20), 2020. С. 83-92.
22. Ложкін Г. В., Н. І. Пов'якель Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посібник. Київ.: Професіонал, 2006. 416 с.
23. Магда А. Особливості прояву конфліктної поведінки у дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика*. Збірник

- матеріалів IV Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (5 листопада 2024 року). Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2024. Вип. IV. С. 81-86
24. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
 25. Матяш-Заяц Л.П. Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук*. Київ, 2005. 26 с.
 26. Моргун В. Ф. Багатовимірна концепція особистості та інтеграція психологічних теорій діяльності, установки і вчинку. *Особистість у розвитку : психологічна теорія і практика* : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. С. 143–164.
 27. Олійник О.О. Корекція батьківсько-дитячих взаємин як умови формування адекватної самооцінки старших дошкільників. *Габітус*, Випуск 16. 2020. С. 170-173.
 28. Орап М. О., Вершигора С.І. Теоретичний аналіз понять «конфлікт» та «конфліктна поведінка особистості». *Наукові записки. Серія: Психологія*. Випуск 1(7). 2025. С. 94-100. DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-1-12>
 29. Орленко І.М., Бальбуза О.М. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. *Габітус*, Випуск 57. 2024. С. 175.-179. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208> (дата звернення 02.09.2025)
 30. Остапчук О.Є. Рівні професійної самореалізації вчителя: методологічні аспекти. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. Том 2 № 31 (2023). DOI: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2023-2\(31\)-89-96](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2023-2(31)-89-96)
 31. Панчук Н. П. Основи психокорекції особистості дитини: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс].

- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 289 с.
32. Перелигіна Л.А., Приходько Ю.О. Індивідуальна психокорекція негативних змін у психіці керівників МНС України
 33. Приходько Ю.О., Юрченко Психологічний словник-довідник. Навч.посіб. Київ. Каравела, 2012. 328 с.
 34. Піаже Ж.-Ж. Мова і мислення дитини. 2020. URL: <https://surl.li/lwgymz> (дата звернення 22.04.2025).
 35. Проективна методика «Неіснуюча тварина» для дітей 5-6 років Друкаревич М. З. 2023. URL :
 36. Сингаївська І.В., Ткач В.В., Ткач Р.В. Методи юнгіанського аналізу в руйнуванні внутрішнього конфлікту особистості (на прикладі роботи з пошуком смислу життя). *Актуальні проблеми психології. Правничий вісник Університету «КРОК/»*. 2023. С. 229-234.
 37. Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. Психолог. 2010. – №16 (400). С. 17–18.
 38. Ульянова Т.Ю. Індивідуально-психологічні особливості конфліктності як властивості. Дисерт. на здобуття наукового ступеню канд.психол.наук. Одеса. 2017. 256 с.
 39. Філософський енциклопедичний словник. Головний редактор В.І.Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 751 с.
 40. Фройд З. Вступ до психоаналізу. URL: <https://surl.li/zkekta> (дата звернення 14.12.2025).
 41. Фройд З. Невроз і психоз. URL: <https://freudproject.ru/?p=1616> (дата звернення 15.04.2025).
 42. Фройд З. Аналіз фобії п'ятирічного хлопчика. URL: <https://surl.li/zrbwpb> (дата звернення 15.08.2025)
 43. Хорні К. Невротична особистість нашого часу. Нові шляхи в психоаналізі. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. URL: <https://surl.lu/wkbsq> (дата звернення 23.03.2024)

44. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків.: Прапор, 2007. 640 с.
45. Юнг К.-Г. Юнг Архетипи і колективне несвідоме. 2020. URL: <https://surl.li/dhtsuv> (дата звернення 15.02.2025).
46. Юнг К.-Г. Проблеми душі нашого часу. 2023. URL: <https://surl.li/lkhriz> (дата звернення 11.02. 2025).
47. К. Г. Юнг, Е. Нойманн Психоаналіз і мистецтво. 2024. URL: <https://surl.li/uyfiqq> (дата звернення 12.06.2025)
48. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч.посібник. Київ. Вища школа, 2004. 679 с.
49. Dağlioğlu H. E., Deniz Ü., Kan A. A study on the emotional indicators in 5-6 year-old girls' and boys' human figure drawings. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Volume 2, Issue 2, 2010, Pages 1503-1510. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.226>
50. Granada-Azcárraga M., Cáceres F., Pomés M., Ibáñez A. (2023) Trastorno específico del lenguaje y retraso de lenguaje: Un estudio sobre matrículas en escuelas de lenguaje en Chile. *Rev. Electrónica Educ.* 2023;27:1–23. doi.org/10.15359/ree.27-1.14581
51. Halmatov M. (2018) Conflicts and Conflict Situation Settlement of Children of 5-6 Years Attending Pre-school Educational Institution. *Universal Journal of Educational Research* 6(11):2634-2640. DOI: [10.13189/ujer.2018.061128](https://doi.org/10.13189/ujer.2018.061128)
52. Krueger K.L., Diabes M.A., Weingart L.R. (2022) The psychological experience of intragroup conflict. *Research in Organizational Behavior* Volume 42, February 2022. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2022.100165> (дата звернення 14.03. 2025).
53. McElroy M. (2015) Children's self-esteem already established by age 5, new study finds. UW NEWS. Institute for Learning & Brain Sciences November 2, 2015. URL : <https://surl.li/qxqxqcq> (дата звернення 12.08.2025).

54. Melogno S., Pinto M.A. (2023) Assessing Self-Concept in Children (Aged 5–7) with Functional Dyslalia. *Children* (Basel). 2023 Jul 18;10(7):1238. doi: [10.3390/children10071238](https://doi.org/10.3390/children10071238)
55. Mozart Effect' Was Just What We Wanted To Hear. 2010. URL : <https://surl.lu/rxigjj> (дата звернення 15.01.2025).
56. [Rauscher](#) F.H., [Shaw](#) G.L. [Ky](#) K.N. (1993) Music and spatial task performance. *Nature*, 1993 Oct 14; 365(6447):611. DOI: [10.1038/365611a0](https://doi.org/10.1038/365611a0) (дата звернення 07.03.2025)
57. Semenova, N., Semenov, O., Alendar, N., & Zdikhovskiy, A. (2024). Psychological Peculiarities of Organization of Parent-Child Relationships Among Older Preschoolers. *Insight: the psychological dimensions of society*, 12, 268–289. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-12>
58. Thornberg R. (2006) The Situated Nature of Preschool Children's. Conflict Strategies. *Educational Psychology*, (26), 1, 109-126. <http://dx.doi.org/10.1080/01443410500341064>.
59. Thomas K. Thomas – Kilmann conflict mode instrument. XICOM, R. Kilmann., 1990.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Результати статистичних даних за методикою
визначення рівня тривожності дошкільника
(Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)

п/п	Рівні тривожності	ЕГ (N=21)	в %	М _{ЕГ}	КГ(N=23)	в %	М _{КГ}
1	Низький рівень	7	33,33	33,33	8	34,78	34,78
2	Середній рівень	9	42,85	-	10	43,47	-
3	Високий рівень	5	21,8	-	5	21,7	-

П/№	Респонденти ЕГ	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
1	Андрій	+		
2	Алісія	+		
3	Наташа	+		
4	Тарас	+		
5	Марія	+		
6	Аня	+		
7	Кіра	+		
8	Дмитро		+	
9	Максим		+	
10	Маргарита		+	
11	Роман		+	
12	Владислава		+	
13	Настя		+	
14	Іван		+	
15	Поліна		+	
16	Каріна		+	
17	Нестор			+
18	Ігор			+
19	Євгеній			+
20	Володимир			+
21	Данило			+
Загалом		7	9	5

Додаток А.2

ПРОТОКОЛ ЕГ

Прізвище ім'я дитини	Результати дослідження (рівні: високий, середній, низький)					
	оцінка «від себе»			оцінка вихователя		
	чемний	товариський	обізнаний	чемний	товариський	обізнаний
1 Андрій	+	+	+	-	+	+
2 Алісія	+	+	+	+	+	+
3 Владіслава	+	-	+	+	+	-
4. Володя	-	+	-	-	+	-
5. Євгеній	-	-	+	-	-	-
6 . Іван	+	-	+	-	-	+
7 .Дмитро	-	-	+	+	-	+
8 .Настя	-	-	+	-	+	+
9 .Ігор	-	-	-	-	-	+
10. Наташа	+	+	+	+	+	+
11. Данило	-	-	-	-	+	-
12. Тарас	+	+	+	-	+	+
13 . Маргарита	+	+	-	+	-	-
14 . Максим	+	-	+	-	+	-
15. Марія	+	+	+	-	+	+
16. Роман	+	-	+	-	-	+
17. Кіра	+	+	+	+	+	-
18. Поліна	+	+	+	+	-	-
19. Каріна	-	-	+	+	-	+
20. Аня	+	+	+	+	+	+
21. Нестор	-	-	+	-	-	-

Додаток А.3

Напрями психологічної роботи психолога	Форми роботи психолога з подолання конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку		
	Робота з дітьми	Робота з вихователями	Робота з батьками
Психологічна просвіта	Індивідуальні співбесіди	Тематичні виступи на метод. об'єднані	Індивідуальні співбесіди
Діагностика	Вимір психологічного клімату; внутрішніх диспозицій дитини за загальним планом психолога закладу дошкільної освіти	Вимір емоційного та професійного вигорання; вимір за індивідуальним та колективним запитом	Спостереження за стилем в батьківсько-дитячих стосунках: за запитом батьків
Корекційний	Корекція в тематичних заняття методом арт-терапії	Розвивально-психологічні тренінги з розвитку резилієнтності вихователів	Психологічні консультації за запитом батьків

Додаток Б.1

Розподіл балів за методикою «Неіснуюча тварина»
для дітей 5-6 років (за М. Друкарович)

Деструктивні переживання дитини	Характеристика деструктивних переживань дитини	Кількість балів
АГРЕСІЯ		
Інструментальна агресія	Відсутність у «злої тварини» знарядь нападу та агресивної символіки. Ознакою вербальної агресії вважається зображення у тварини зубів.	1 < 3
Реактивна агресія	Наявність у малюнку гострих шипів і виростів, незалежно від цього, які частини тіла вони представляють. Боязнь агресії та захисна агресія проявляються у малюнку у вигляді додаткового фізичного захисту тварини: панцир, луска, броня, товста шкіра, а також зображення поряд із твариною запасів їжі або приміщення тварини в акваріум, загін або клітину (прагнення до ізоляції від навколишнього світу).	4 < 7
Невротична агресія	Наявність синкретизму у фантастичному поєднанні ознак людського тіла та тваринного або будь-якого іншого предмету, несприятливе місце проживання тварини, ретельне темне штрихування, вираження в описі тварини невротичних страхів, відчуття загрози з боку навколишнього світу.	8 < 10
СТРАХ		
Страх реальний	Наявність яскравості та доброзичливості в фігурі неіснуючої тварини, що має прикрашення (бантики, буси тощо).	1 < 3
Страх інфантильний	Наявність сумного обличчя, приховане будь-яким предметом (окулярами, бейсбоолкою тощо). Тварина страшна, її бояться, вона може навіть убити.	4 < 7
Страх «очікування» (безпричинний, невротичний)	Наявність зброї у неіснуючої тварини або на папері. Зображується страшна тварина, якою можна налякати інших.	8 < 10

Малюнки учасників ЕГ «Неіснуюча тварина»

Низький рівень

Наташа Неіснуюча тварина з різнокольоровими прикрасам

Тарас Неіснуюча тварина їсть чарівну траву і придумує нові дрони для перемоги

Кіра Весела, літаюча тварина схожа на качку

Середній рівень

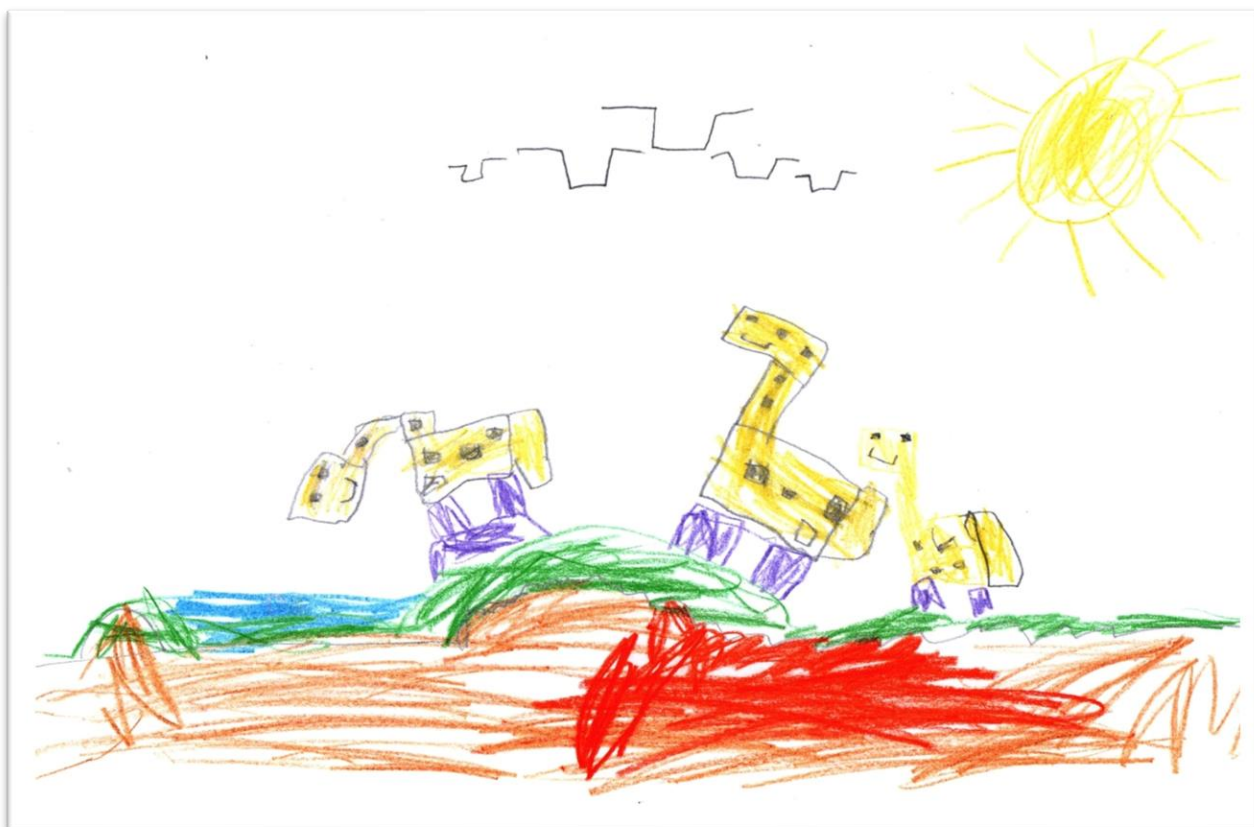
Маргарита багато штрихувань, наявність яскравості та доброзичливості, страх реальний

Роман Тварина з шипами ,захисна агресія

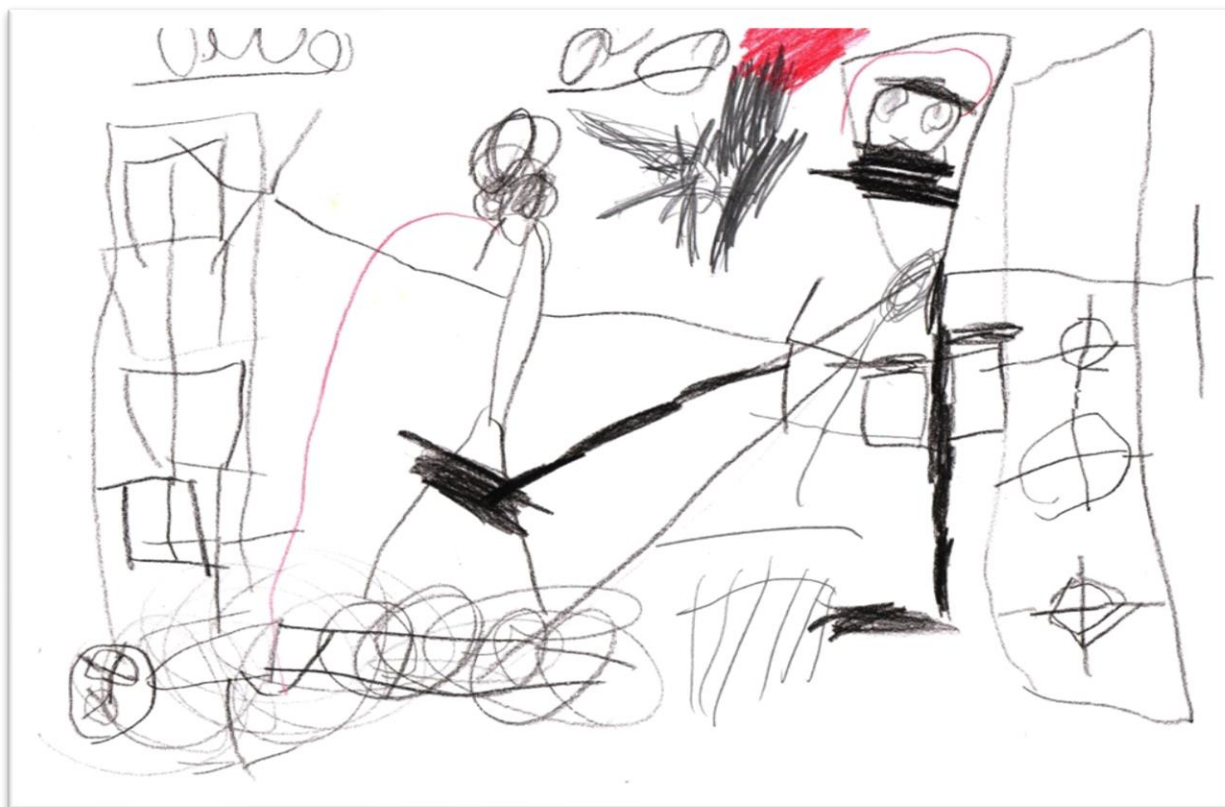

Настя Багато шипів, реактивна агресія ,тварини в загоні і клітках

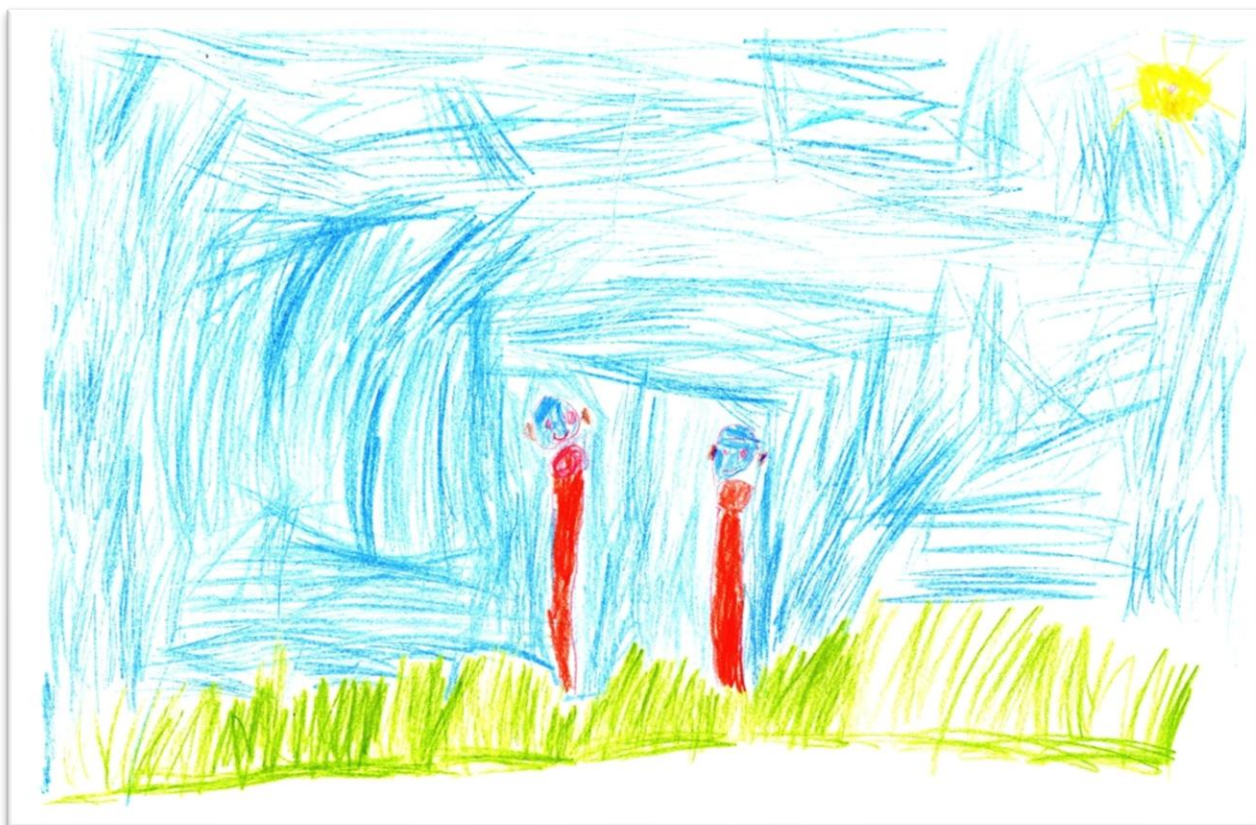

Дмитро тварини-роботи

Високий рівень

Ігор Неіснуюча тварина живе в місті зруйнованих будинків

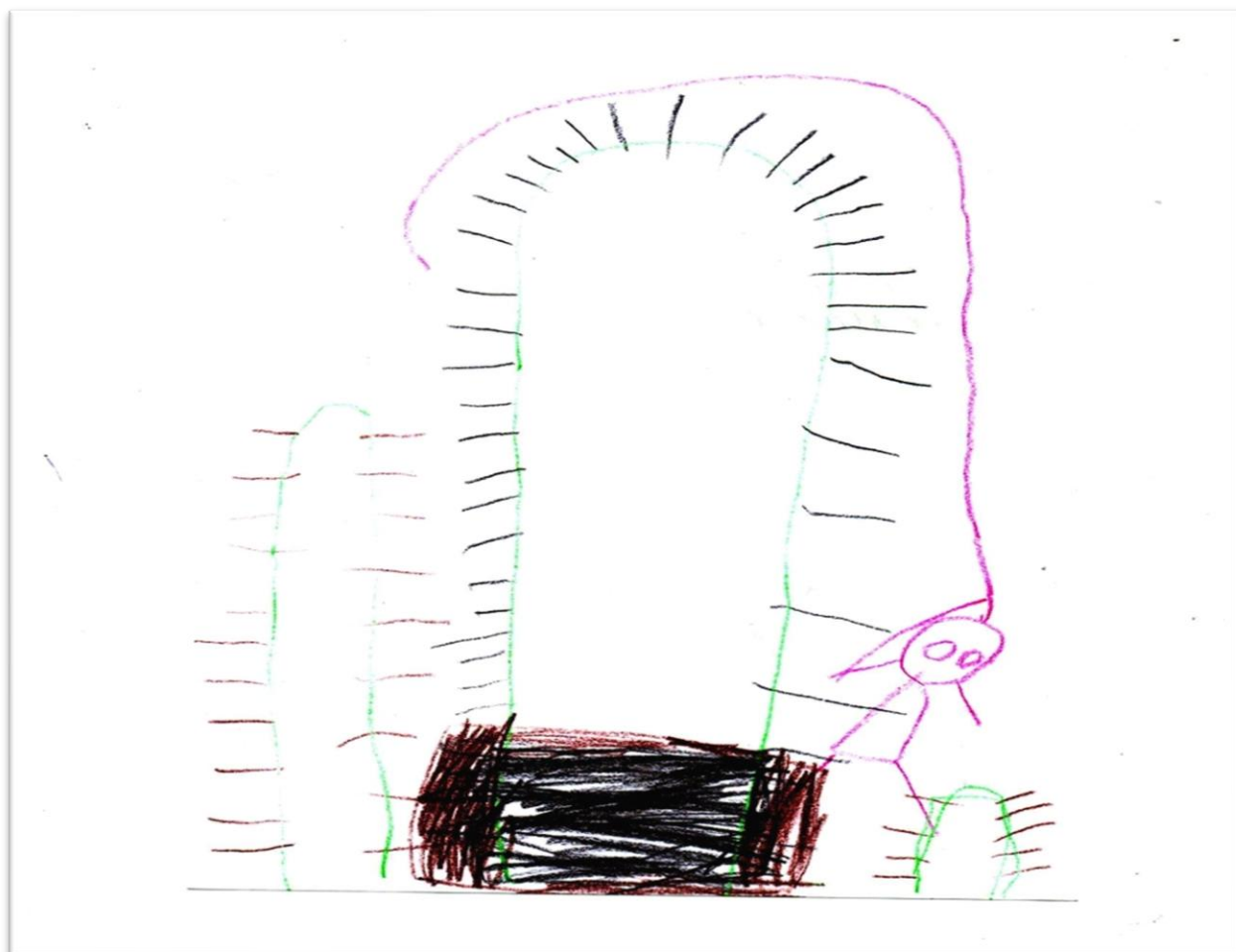

Володимир Тварини в акваріумі

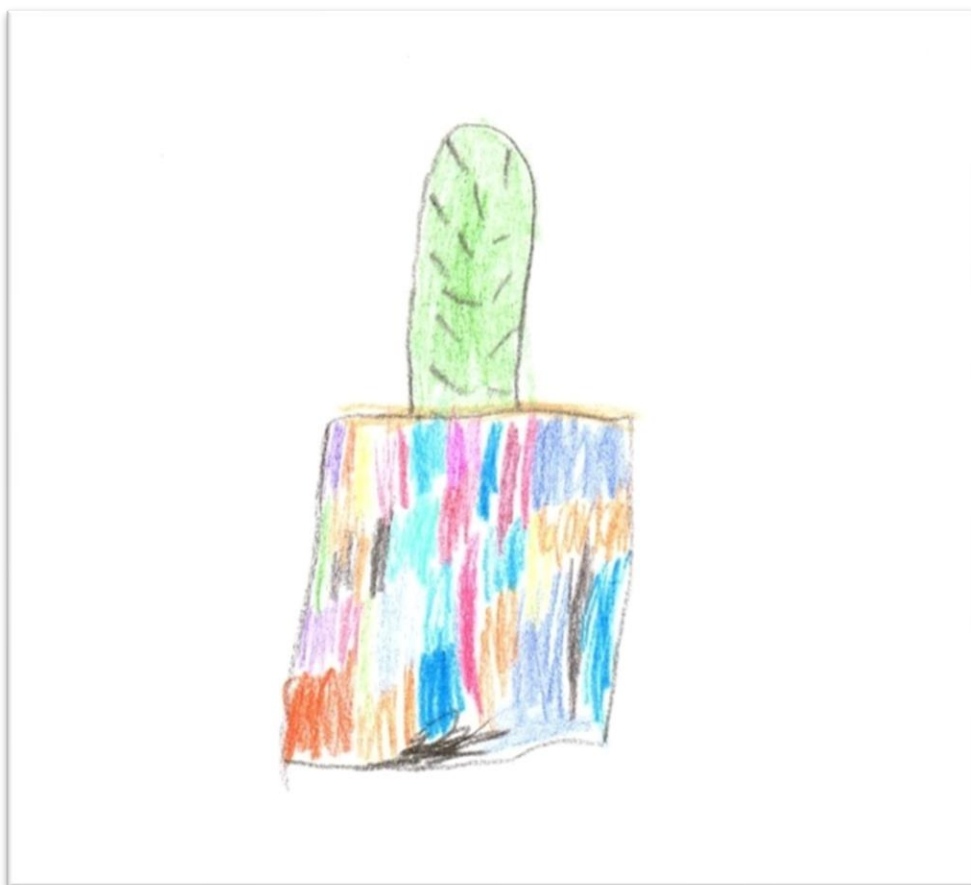

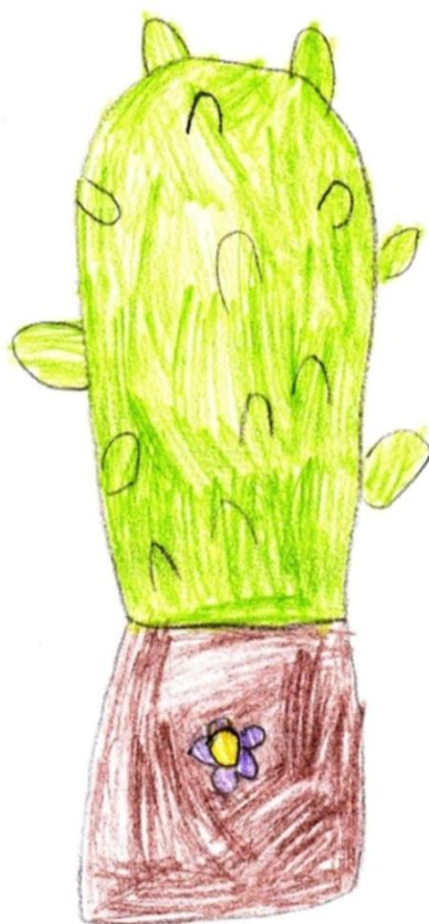
Євгеній Неіснуюча тварина живе в болоті

Агресивність

Егоцентризм

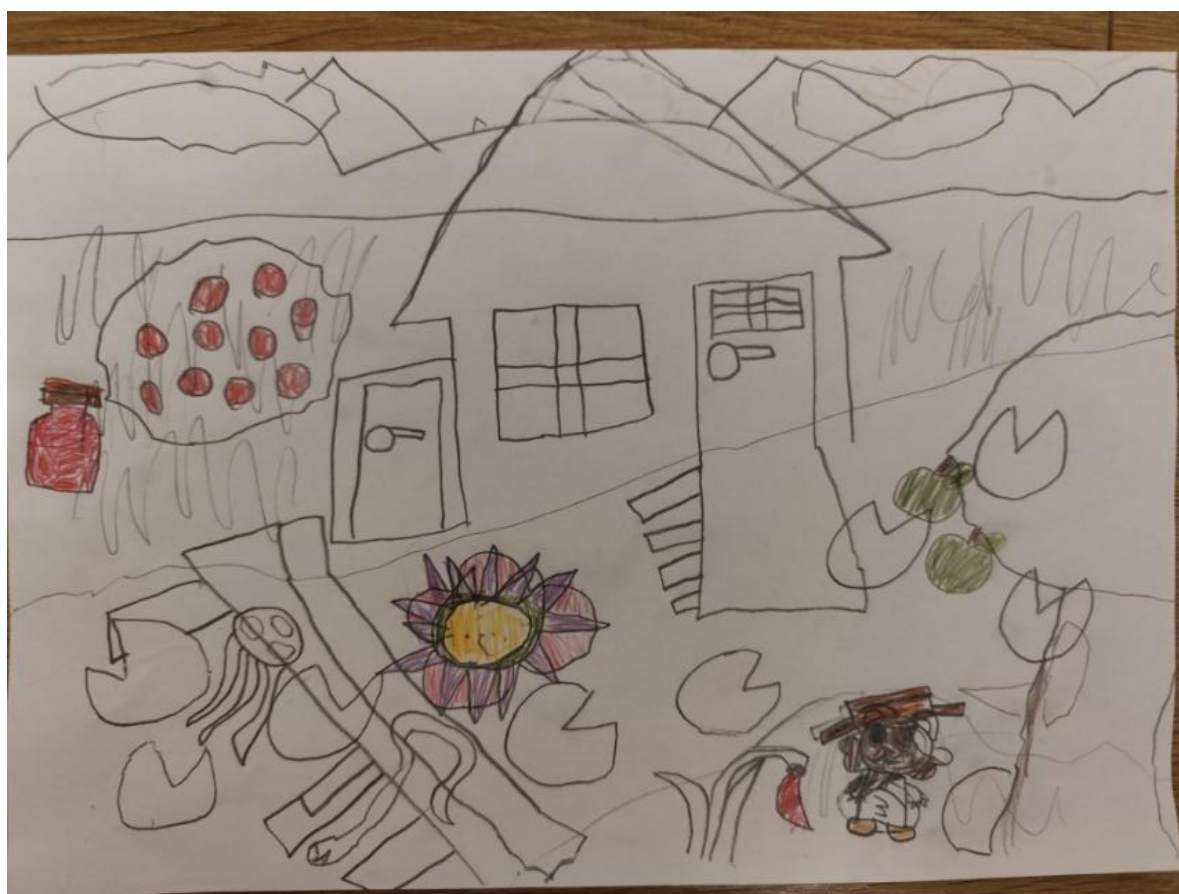
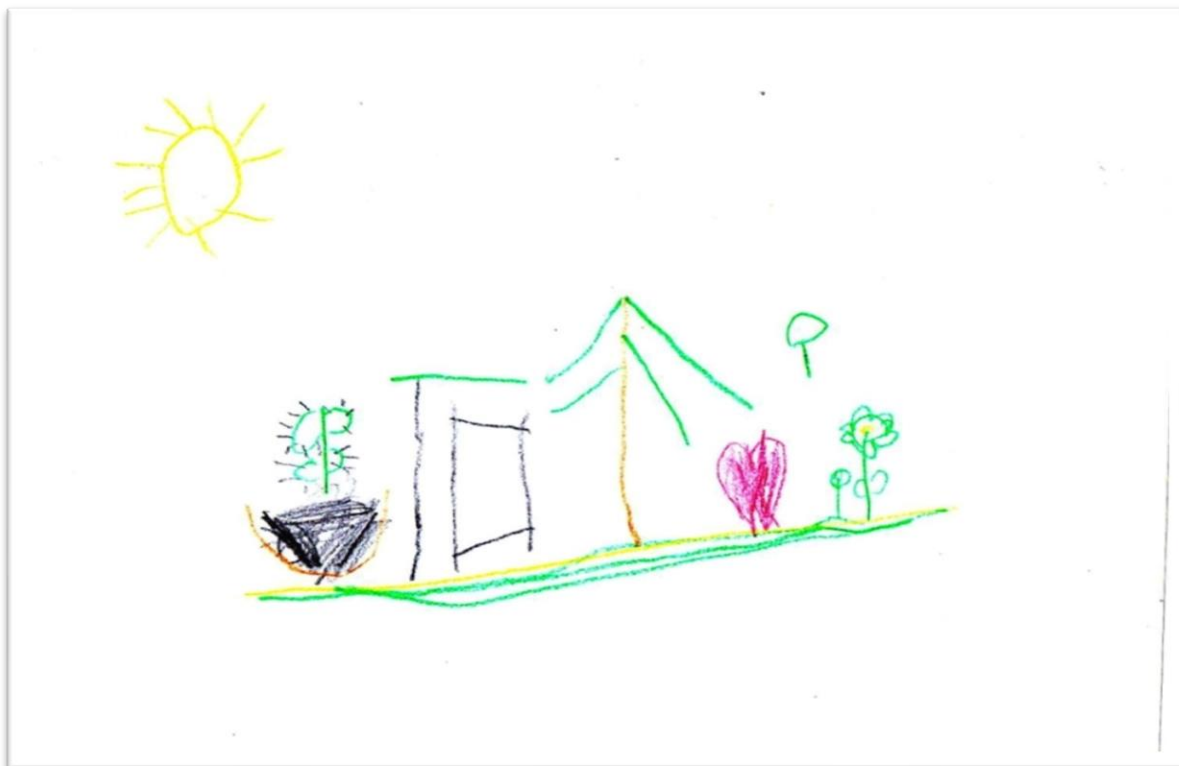

Тривожність

Прагнення до домашнього захисту

Додаток В.1

Програма з арт-терапії «Жити – значить дружити» з корекції конфліктної поведінки дітей старшого дошкільного віку

№	Тема заняття	Вправи	Час
<i>Перша (початкова) стадія (1-4 заняття) – розвиток групи</i>			
1	«Подорож в світі казкових дзеркал»	Введення в арт-терапію, засвоєння знань норм поведінки в арт-терапії Вправа «Ми ростимо вверх» – релаксаційні вправи Вправа «Сонечко», Рольова гра «Зустріч із добрим Чаклуном» Рефлексія «Віддзеркалення»	5хв 5 хв. 5 хв. 5 хв. 10хв. 5 хв.
			35 хв.
2-	«Подорож до доброго Чаклуна»	Вправи на засвоєння норм поведінки в арт-терапії. Вправа з в'язальними нитками «Будуємо дорогу до царства Чаклуна» Вправа «Прикрашаємо Ворота» Рольова гра "Зустріч з Добрим Чаклуном» Рефлексія « Позитив та негатив»	5 хв. 5 хв. 10 хв. 10 хв. 5 хв.
			35 хв.
3	Мої здатності відтворювати ритм і темп музики «Ми композитори»	Вправи на засвоєння норм поведінки в арт-терапії Музична вправа «Слухаємо тембр звуків» Вправа – ляскання долонь «Австралійський дощ» Мозковий штурм «Що таке Злість та Гнів?» Танцювальна вправа «Знайди свою пару» Рефлексія « Аплодисменти»	5хв. 5хв. 5хв 10хв. 5 хв. 5 хв.
			35 хв
4	«В гостях у феї Доброти» «Атмосфера довіри»	Вправа «Я не самотній, в мене є друзі» Вправа «Обмін особистостями» Вправа «В мене багато позитивних рис і я поділюсь ними» Рефлексія «Чим я поділюсь і що візьму в подарунок»	10 хв. 5 хв. 10 хв. 10 хв
			35 хв.
<i>Друга (основна) стадія (5-13 заняття) – розвиток емоційно-когнітивного рівня</i>			
<i>Перший блок основного етапу психокорекційних занять «Розпізнаємо контрасти переживань і думок»</i>			
5	«Я хочу стати Володарем своїх почуттів» «Володар емоцій»	Вітання Вправа «Впізнай емоцію маски Зайця» Вправа «Німа розмова» Вправа «Володар емоцій» Вправа «Допомога Зайцю- Боягузу» Рефлексія «Аплодисменти»	2 хв. 5 хв. 5 хв. 10 хв. 10 хв. 3хв.
			35 хв.

6	«Я стаю Володарем своїх почуттів»	Вітання «З яким настроєм ви сьогодні йшли в садочок ?» Вправа «Шкідливі та корисні емоції» Вправа «Секрети мого Я» Створюємо казку «Заяц який всього боявся» Рефлексія «Аплодисменти»	5 хв 5 хв. 10 хв. 10 хв. 5 хв. 35 хв.
7	«Я став Володарем своїх почуттів» «Я творець своїх дій»	Вітання Вправа «Кульки» Мозковий штурм «Рука допомоги ,згадай випадок коли ти комусь допоміг » Вправа «Мої почуття ,коли я роблю добро» Рефлексія «Аплодисменти»	5 хв. 5 хв . 10 хв. 10 хв. 5 хв. 35 хв.
8	«Розумію себе – розумію інших»	Вправа «М'який чи колючий?» Малювання « Щаслива подія в моєму житті» Вправа «Естафета приязні» Вправа «Ми з тобою схожі...» Рефлексія «Досягнення»	5хв 10хв 5хв 10хв 5хв 35хв
Другий блок основного етапу психокорекційних занять «Вчимося знімати внутрішнє напруження за рефлексивним аналізом» Вправи за методикою арт-терапія - казкотерапія			
9	«Комунікація та саморегуляція» «Подорож в світі казкових дзеркал»	Вітання .Ознайомлення і підбір матеріалу для колажування . Колажування «Квиток самопрезентації», Вправа «Яку поведінку обрати в гостях у трьох масок: «Маска гніву», «Маска радощі», «Маска здивування». Рефлексія «Комплімент»	10хв . 10 хв. 10хв 5 хв. 35хв
10	«Досягаємо мети»	Вітання -роздум «яку маску ти ніколи б не надів ,а якуб носив з задоволенням ?» Рольова гра «В гостях у трьох масок» Вправа «В гостях у маски Гніву» Рухова вправа «Навчимо маску гніву танцювати» Рефлексія «Що мені сподобалось в гостях у масок»	10 хв. 10 хв. 5 хв. 5 хв . 5 хв. 35 хв.

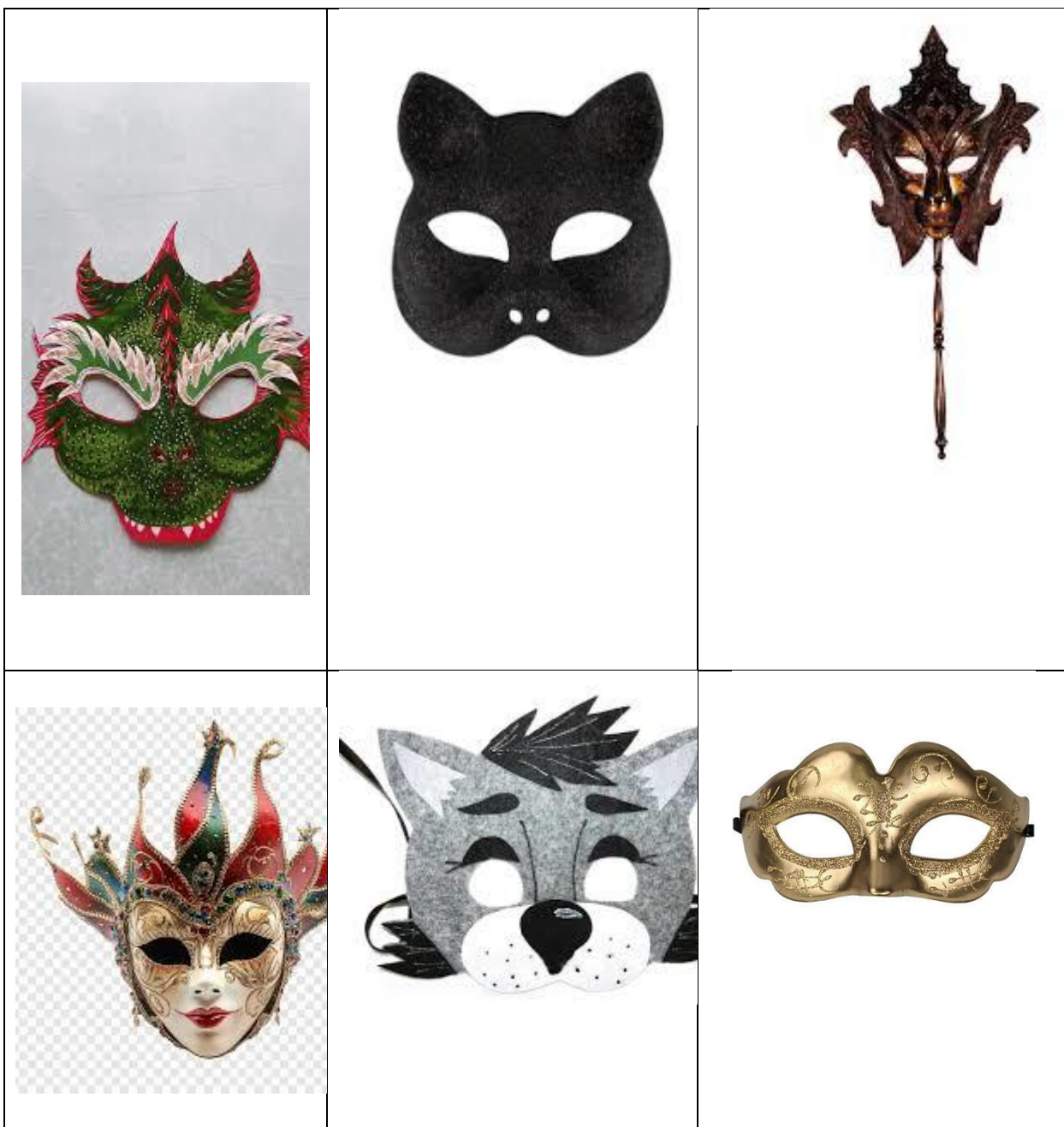
11	«Ми всі різні ,але всі дуже схожі»	Музична вправа «На що схожий звук і яку емоцію він викликає» Вправа «Досягнення» Вправа «Ми з тобою схожі...» Танцювальна вправа «Давай з тобою подружємось» Спортивна командна гра «Перетягування каната» Рефлексія «Разом ми сила»	5хв 5хв 10хв 5хв 5хв 5хв
12	«Будуємо разом безпечне середовище»	Вітання Вправа «Як я можу допомогти другу » Ліплення «На лісовій галявині зібрались друзі звірята» Рухлива командна вправа «Зберемо вражай» Рефлексія «Коли я себе відчуваю у безпеці»	5хв 5хв 15хв 5хв 5хв 35хв
13	«Безконфліктна поведінка»	Вітання Ознайомлення з незвичайними музичними інструментами Вправа «Активний слухач» Вправа «Малюнок на двох» Вправа «Добра, зла і самотня тварина» Прощання. Підписання договору «Правила поведінки в групі»	5 хв. 10 хв. 10 хв. 5 хв. 5 хв. 35 хв.
<i>Завершальна стадія психокорекційних занять «Вчимося бути миролюбними» вправи за методикою арт-терапії - лялькотерапія</i>			
14	« Чому я навчився!»	Вправа «Важке та легке спілкування» Вправа ««Я творець своїх дій» Рухлива вправа «мова жестів» Вправа ««Ми різні, але нас об'єднує доброзичливість» Рефлексія « чому я навчився»	5хв 10хв 5хв 10хв 5хв 35хв
15	<i>Я люблю світ в якому живу!»</i>	Вітання .Розповідь про оберіги Виготовлення оберігу - ляльки- мотанки Вправа ляльками- пальчиками «Добро перемагає зло» Вправа «Заземлення» Рефлексія « Чим я можу наповнити світ в якому живу»	5хв 15хв 10хв 5хв 5хв.
16	<i>Підсумкове заняття</i>	Групова гра вистави лялькового театру: «Чому заблудилася лялька?» Обговорення, підведення підсумків.	25 хв 10хв

Символ дружби і миролюбства

Додаток Г.1

Маски для використання в арт-терапії за методом маскотерапія

Додаток Г.2
Маски на розвиток розпізнання емоційного стану

Маска гніву

Маска Зайка -боягуз

Маска радощі

Маска здивувань

Фото з занять

Заняття : «В гостях у чаклуна»

Жити -значить дружити

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І
НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА
НАУКОВА
УСТАНОВА

ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ

СЕРТИФІКАТ

підтверджує, що

Моргун Лариса Анатоліївна

Пройшла курс онлайн-лекцій з підвищення професійної кваліфікації

«Абетка емпатії: розвиток інклюзивного мислення
та емоційної чутливості у молодших школярів»

Схвалено Вченою радою ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»
(протокол №5 від 25 червня 2025 р.)

- Онлайн(г/а/с/а) з особливостями реагування учасників освітнього процесу на стрес.
- Засоби (па/в) техніки, методи стабілізації емоційного стану учасників освітнього процесу.

Обсяг програми 30 академічних годин (1 кредит ЕКТС)

ДНУ «Інститут
модернізації змісту освіти»

СВЯТЕН БАНЕНКОВ
Директор

CFF CZEPCHYŃSKI
FAMILY
FOUNDATION

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА
ГОСПОДАРЧА ПАЛАТА

Серпень 2025 року

СЕРТИФІКАТ

УЧАСНИКА МЕТОДОЛОГІЧНОГО
СЕМІНАРУ ДЛЯ ФАХІВЦІВ ДИТЯЧОЇ
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ:

**“РОБОТА З АГРЕСІЄЮ У ДІТЕЙ. “НЕ
БУДЬ АКУЛОЮ, АЛЕ ЯКЩО ТРЕБА -
БУДЬ!” ПРАКТИЧНІ МЕТОДИ
ПРОПРАЦЮВАННЯ.”**

Моргун Лариса

6 АКАДЕМІЧНИХ ГОДИН

0.25 КРЕДИТУ ЗА СИСТЕМОЮ КРЕДИТУ ЄКТС

01 БЕРЕЗНЯ 2025 року

М. КИЇВ

КЕРІВНИК
ГО “ГЕНОФОНД НАЦІЇ”
ДАНИЛЮК Ю.І.

НАВЧАЛЬНИЙ
ТРЕНЕР
НАЗАРЕВИЧ В.В.

СЕРТИФІКАТ
засвідчує, що

Мариса Морцун

взяв (ла) участь у п'ятиденному воркшопі "Рух, що зцілює",
що відбувся 17-21 серпня 2025 року в м. Рівне
від Громадської організації "Освітній комплекс "Місто Сонця"

Кількість годин 29 Сертифікат № 24

Тренерка з евримиї
Ульріке фон Чаммер *Ulrich*

Директор ГО "Освітній комплекс "Місто Сонця",
травмопедагог
Мирослава Василюк *M. Vasiliuk*

 Місто Сонця
ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС

 Aktion Deutschland Hilft
Germany's Relief Coalition

 FWE
Fondy of World Education
Emergency Pedagogy

<https://thecityofsun.com>

СЕРТИФІКАТ
засвідчує, що

Морцун Мариса

взяв (ла) участь у п'ятиденному воркшопі "Арт-терапевтичні процеси в роботі з травмою.
Відкриття та зміцнення резилентності",
що відбувся 1-5 жовтня 2025 року в м. Рівне
від Громадської організації "Освітній комплекс "Місто Сонця"

Кількість годин 33 Сертифікат № 3

Арт-терапевтка та викладачка з кризової
допомоги та травмопедагогіки
Аня Андреа *Ana Andre*

Директор ГО "Освітній комплекс "Місто Сонця",
травмопедагог
Мирослава Василюк *M. Vasiliuk*

 Місто Сонця
ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС

 Aktion Deutschland Hilft
Germany's Relief Coalition

 FWE
Fondy of World Education
Emergency Pedagogy

<https://thecityofsun.com>

Проект «Думай на рівних: комплексна програма соціально-емоційного розвитку та психо-соціальної підтримки дітей дошкільного віку»

СЕРТИФІКАТ

цим засвідчується, що

Лариса Моргун

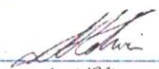
успішно пройшла/ов навчання за програмою
«Думай на рівних» («Think Equal»)

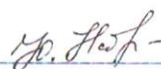
Досягнуті результати навчання:

- ✓ розвиток значущих професійних навичок педагогів з питань соціально-емоційного розвитку та ментального здоров'я дітей дошкільного віку;
- ✓ здатність формувати соціально-емоційні навички у дітей дошкільного віку;
- ✓ уміння співпрацювати з батьками вихованців на засадах партнерської взаємодії та співробітництва;
- ✓ розвиток навичок батьків підтримувати стересостійкість і соціально-емоційне благополуччя своїх дітей.

формат навчання: дистанційна (30 годин) / курс: ІІІ (БТС)

Проект реалізовується Всеукраїнським фондом «Крок за кроком» та міжнародною неприбутковою організацією «Think Equal» за підтримки Міністерства освіти та науки України

 Леслі Юбін,
 засновниця «Think Equal»

 Юлія Найдя,
 директор ВФ «Крок за Кроком»

Номер сертифіката: CEN_2024/25_0903

грудень 2024 рік

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»
вул. Свободи, 100/101, м. Київ, 01010
тел: +380 44 480 00 00